

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ : ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
DEPARTMENT OF INTERIOR ARCHITECTURE SCHOOL OF APPLIED ARTS AND CULTURE

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ: ΑΕΙΦΟΡΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ.

Διπλωματική εργασία
Επισημάνσεις και αποκαλύψεις για την συνθήκη κατοίκησης της πόλης σε “κρίση”:
αστεγία, εγκλεισμός, αποκλεισμός.

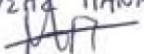
ΜΠΕΡΔΟΥΣΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (ssd20013)
ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: ΜΟΙΡΑ ΜΑΡΙΑ

Αθήνα 2023

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ/ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ο κάτωθι υπογεγραμμένος Παναγιώτης Μπερδούσης του Ιωάννη, με αριθμό μητρώου ssd20013 φοιτητής του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής της Σχολής Εφαρμοσμένων Τεχνών και Πολιτισμού του Τμήματος Εσωτερικής Αρχιτεκτονικής, δηλώνω υπεύθυνα ότι: «Είμαι συγγραφέας αυτής της πτυχιακής/διπλωματικής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Ο Δηλών

ΜΠΕΡΔΟΥΣΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

ΕΞΕΤΑΣΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Γνωστοποιούμε ότι την Πέμπτη 2 Μαρτίου, 2023, ώρα 15.30 θα πραγματοποιηθεί εξέταση της διπλωματικής εργασίας του μεταπτυχιακού φοιτητή Παναγιώτη Μπερδούση με θέμα: «Επισημάνσεις και αποκαλύψεις για την συνθήκη κατοίκησης της πόλης σε “κρίση”: αστεγία, εγκλεισμός, αποκλεισμός»,

Επιβλέπουσα καθηγήτρια

Μοίρα Μαρία

Εξετάστρια

Γεωργιάδου Ζωή

Εξετάστρια

Μπαρκούτα Ιωάννα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ - ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
1. ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΕΓΙΑ	7
1.1 ΟΡΙΣΜΟΣ ΑΣΤΕΓΙΑΣ.....	10
1.2 ΟΡΙΣΜΟΣ ΝΕΟ-ΑΣΤΕΓΙΑΣ.....	15
2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ.....	17
2.1. ΟΡΙΣΜΟΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ.....	19
2.2. ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ.....	21
3. ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΕΓΙΑ.....	24
3.1. ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ.....	26
3.2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ.....	27
4. ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ.....	30
4.1 ΕΓΚΛΩΒΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΟ ΠΑΙΔΙΚΟ ΔΩΜΑΤΙΟ ΜΕΧΡΙ ΤΑ 35.....	30
4.2 Η ΑΔΥΝΑΜΙΑ ΑΣΚΗΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ.....	31
5. ΣΥΝΟΜΙΛΙΕΣ ΜΕ ΑΣΤΕΓΟΥΣ.....	35
5.1. ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ.....	35
5.2. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ ΜΕ ΑΣΤΕΓΟΥΣ.....	37
6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	42
7. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	45

ΠΕΡΙΛΗΨΗ-ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Βασικό πυρήνα της εργασίας μου αποτελεί η έντονη κρίση στέγης η οποία απειλεί την ελληνική πραγματικότητα εδώ και πάνω από μια δεκαετία. Ένα κοινωνικό πρόβλημα το οποίο αφορά κυρίως στην νέα γενιά η οποία δεν μπορεί να απεξαρτηθεί από την γονική κατοικία, αλλά και σε άλλες ηλικιακές ομάδες και εξαιρετικά ευάλωτους πληθυσμούς, οι οποίοι βάζονται από το οξύ πρόβλημα της ανεργίας μετατρέπόμενοι σταδιακά σε νέο-άστεγους, αλλάζοντας με ταχείς και καταστροφικούς ρυθμούς την συνοχή του κοινωνικού σώματος και επομένως την δομή, την μορφή και την συγκρότηση της πόλης.

Εν μέσω μιας γενικευμένης αρνητικής κοινωνικό-οικονομικής συγκυρίας σε εθνικό επίπεδο και μίας πανδημικής υγειονομικής κρίσης σε παγκόσμιο, οι μεταλλάξεις των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού τείνουν να εκτυλιχτούν στην οξύτερη μορφή τους. Το δίπολο αυτό (αστεγία - ανεργία αφενός και αφετέρου εγκλεισμός για υγειονομικούς λόγους και από απόσταση εργασία) γεννά νέες πρωτοφανείς συνθήκες οι οποίες εξαναγκάζουν μία μερίδα ανθρώπων στο να χάνουν το σπίτι - καταφύγιο τους, ενώ παράλληλα, λόγω της πανδημικής κρίσης, ωθούν άλλους να βρίσκονται εγκλωβισμένοι στο σπίτι - καταφύγιο τους έγκλειστοι και αποκλεισμένοι από τον δημόσιο χώρο και τις συλλογικές διεργασίες οι οποίες συμβαίνουν σ' αυτόν και δημιουργούν την αίσθηση του ανήκειν.

Λέξεις – κλειδιά: άστεγος, αστεγία, κρίση, κοινωνικός αποκλεισμός ευπαθείς ομάδες, κατοίκηση.

ABSTRACT- INTRODUCTION

The core of my work is the intense housing crisis that has been threatening the Greek reality for over a decade. A social problem which concerns mainly the young generation who cannot be independent from the parental home, but also other age groups and extremely vulnerable populations, who are affected by the acute problem of unemployment, gradually turning into newly-homeless, changing with rapid and destructive rates the cohesion of the social body and therefore the structure, form and constitution of the city.

During a generalized negative socio-economic situation at the national level and a pandemic health crisis at the global level, the mutations of the phenomena of social exclusion tend to unfold in their most acute form. This dichotomy (homelessness - unemployment on the one hand and confinement for health reasons and remote work on the other) creates new

unprecedented conditions which force a portion of people to lose their home - shelter, while at the same time, due to the pandemic crisis, they push others to find trapped in the house - their shelter, enclosed and excluded from the public space and the collective processes that occur in it and create a sense of belonging.

Keywords: Homeless, social exclusion, crisis, vulnerable groups, residence.

Εικόνα 1: Άστεγος στην οδό Αγίου Μελετίου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κρίση στέγης αλλά και η αλλαγή των όρων κατοίκησης της πόλης αποτέλεσαν τον πυρήνα μιας σειράς προβληματισμών οι οποίοι θα επιχειρηθεί να απαντηθούν στην παρούσα διερεύνηση.

Για την διπλωματική εργασία μου άντλησα πληροφορίες από δευτερογενείς πηγές (βιβλιογραφία, διαδίκτυο) αλλά παράλληλα διεξήγαγα πρωτογενή έρευνα του εξεταζόμενου κοινωνικού φαινομένου στην Ελλάδα, μέσω συνεντεύξεων σε πέντε αστέγους Έλληνες που διέμεναν σε εξωτερικούς χώρους, στο κέντρο της Αθήνας.

Τα ευρήματα της έρευνας, αναδεικνύουν την πραγματικότητα αναφορικά με τους παράγοντες που οδηγούν μια μερίδα ανθρώπων στο να ζουν στο δρόμο. Οι κυριότεροι παράμετροι που εντοπίστηκαν, είναι η έλλειψη εισοδήματος λόγω εργασιακής κρίσης, η έλλειψη ιδιόκτητης κατοικίας και η έλλειψη βοήθειας από το οικογενειακό περιβάλλον το οποίο στερείται διαθέσιμων πόρων.

Στο πρώτο κεφάλαιο πραγματοποιείται μια βιβλιογραφική έρευνα των επιπτώσεων του φαινομένου της αστεγίας, στα χρόνια της κρίσης, με το κέντρο της Αθήνας ως σημείο αναφοράς. Αναλύονται οι όροι της αστεγίας και νέο-αστεγίας καθώς και η καταγραφή του προβλήματος της έλλειψης στέγης το οποίο, αποκτά πρωτοφανείς διαστάσεις για τα ελληνικά δεδομένα. Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται ο προσδιορισμός του νοηματικού πλαισίου και πεδίου χρήσης του κοινωνικού αποκλεισμού. Καταγράφονται οι εννοιολογικές προσεγγίσεις και η ανάδειξη των αιτιών και επιπτώσεων του συγκεκριμένου κοινωνικού προβλήματος. Ακολουθεί το τρίτο κεφάλαιο όπου εξηγείται ο όρος της κατοίκησης καθώς και οι έννοιες του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου και η μετάλλαξη τους στα χρόνια της κρίσης. Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύονται οι όροι του εγκλεισμού και αποκλεισμού, καταγράφεται το πρόβλημα της αποχής από τις συλλογικές δράσεις και η αδυναμία διαφυγής από το γονικό περιβάλλον και το παιδικό δωμάτιο λόγω της ραγδαίας αύξησης του κόστους στέγασης και της διατήρησης των εισοδημάτων σε χαμηλά επίπεδα σε συνάρτηση με τις ανάγκες του σήμερα. Το πέμπτο κεφάλαιο αφορά στην πρωτογενή έρευνα την οποία διεξήγαγα στο πλαίσιο της διπλωματικής μου εργασίας. Περιλαμβάνει την μεθοδολογία της εμπειρικής ανάλυσης που διεξήχθη στο κέντρο της Αθήνας, από τον Νοέμβριο του 2022 έως τον Ιανουάριο του 2023, στο πλαίσιο της οποίας έγιναν πέντε συνεντεύξεις με αστέγους. Μέσω της σύνταξης ενός ερωτηματολογίου, έγινε προσπάθεια να διερευνηθούν τα αίτια και οι επιπτώσεις του κοινωνικού αποκλεισμού και παράλληλα να αναδειχθούν οι παράγοντες οι οποίοι ευθύνονται για την διόγκωση του φαινομένου της αστεγίας.

1. ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΕΓΙΑ

Για να κατοικεί πραγματικά ο άνθρωπος πάνω στη γη, σύμφωνα με τον Martin Heidegger, οφείλει να εκπληρώνει τον σκοπό της ύπαρξής του, τον σκοπό της ουσίας του. «Στο κατοικείν, όπως φαίνεται, αγόμαστε μόνο δια του κτίζειν. Αυτό, το κτίζειν, έχει εκείνο, το κατοικείν, ως στόχο. Ωστόσο δεν είναι όλα τα κτίσματα κατοικίες». (Heidegger, 2008:8). Η έννοια του σπιτιού (Palasmaa, 2021:126) συνάδει περισσότερο με τις επιστήμες της κοινωνιολογίας, της ψυχολογίας και της ψυχανάλυσης, παρά με της αρχιτεκτονικής. Το σπίτι είναι ένα εξατομικευμένο κατάλυμα, η ουσία του σπιτιού απορρέει από τον κάτοικο, εντός του πλαισίου του κατοικείν. Το σπίτι αποτελεί την έκφραση της προσωπικότητας του κατοίκου και υπό αυτήν την έννοια βρίσκεται πιο κοντά στην ίδια τη ζωή, σε ζητήματα συνείδησης, ταυτότητας και μνήμης, απο ότι τα υλικά χαρακτηριστικά και το τέχνημα της κατοικίας.

Ο Heidegger συνεχίζει αναλύοντας: «Η γέφυρα και η αίθουσα του αεροδρομίου, το στάδιο και το εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος είναι κτίσματα αλλά δεν είναι κατοικίες, ο σιδηροδρομικός σταθμός και ο αυτοκινητόδρομος, ο υδατοφράκτης και η (υπόστεγο, στεγασμένη, σκεπαστή) αγορά είναι κτίσματα αλλά δεν είναι κατοικίες». Τα κτίσματα που αναφέραμε στεγάζουν τον άνθρωπο. Μένει σε αυτά κι ωστόσο δεν τα κατοικεί, εάν δεχθούμε ότι η κατοίκηση σημαίνει απλώς κατοχή ενδιαιτήματος». Βεβαίως, με την έλλειψη στέγης που παρουσιάζεται σήμερα, ή άποψη αυτή εξακολουθεί να είναι καθησυχαστική και ευχάριστη τα κτίσματα όπου κατοικούμε μας παρέχουν ασφαλώς ενδιαίτημα, οι κατοικίες σήμερα μπορούν μάλιστα να έχουν καλή διαρρύθμιση, να συντηρούνται εύκολα, να προσφέρονται σε προσιτές τιμές, να είναι φωτεινές, ευάερες, ευήλιες, ωστόσο, παρέχουν άραγε οι κατοικίες την εγγύηση ότι εντός τους επισυμβαίνει ήδη η κατοίκηση; Έντούτοις εκείνα τα κτίσματα τα οποία δεν είναι κατοικίες εξακολουθούν με τη σειρά τους να προσδιορίζονται από την κατοίκηση, καθόσον υπηρετούν την κατοίκηση των ανθρώπων. Το κατοικείν και το κτιζειν συνδέονται μεταξύ τους με τη σχέση σκοπού και μέσου. Όσο όμως εμμένουμε σε αυτή την άποψη, εκλαμβάνουμε την κατοίκηση και το κτίζειν ως δύο χωριστές δραστηριότητες και σχηματίζουμε εν προκειμένω μίαν ορθή παράσταση, αλλά ταυτοχρόνως παραμορφώνουμε τους ουσιώδεις συσχετισμούς, καθόσον χρησιμοποιούμε το σχήμα σκοπού και μέσου.

Στα χρόνια της κρίσης όχι απλώς μειωθήκαν τα εισοδήματα και αυξήθηκε το επίπεδο της φτώχειας ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά εξίσου σημαντική είναι η ευρεία οικονομική και κοινωνική αναδιάρθρωση μεγάλου αριθμού νοικοκυριών που μετατοπίζονται σε διαφορετικά στρώματα για μικρό χρονικό διάστημα. Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα είχε οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Αυτές οι επιρροές άρχισαν να επηρεάζουν και να αλλάζουν τις συνθήκες διαβίωσης, το περιβάλλον και την έννοια της ζωής και της διαβίωσης. Όπως το έθεσε ο Άρης Κωνσταντινίδης (1972), η αρχιτεκτονική δεν είναι κάτι που «βέβαια γίνεται από την αρχή», αλλά κάτι που μπορεί να τροποποιηθεί σύμφωνα

με τις υπάρχουσες ανάγκες. (Μπαρκούτα, 2019: 13). Οι συνθήκες της οικονομικής κρίσης, άλλαξαν όχι μόνο τις συνθήκες διαβίωσης, αλλά και την έννοια και την αντίληψη του κατοικείν. Παρά τις προσδοκίες για απεριόριστη αστικής ανάπτυξης, η «κρίση» προϋπήρχε ετεροχρονισμένα, εκθέτοντας ένα σημαντικό ποσοστό των κατοίκων στην «κρίση πριν "την κρίση"» (Dalakoglou 2013). Η φτώχεια, η επισφάλεια και ο αποκλεισμός περιέγραφαν καθημερινές συνθήκες διαβίωσης μιας μερίδας του πληθυσμού που «βίωνε μικρής κλίμακας, αλλά ίσης αξίας καταστροφικές κρίσεις για περισσότερο από δύο δεκαετίες» (Dalakoglou 2012). Η διαφοροποιημένη κατανομή της επισφάλειας αποκαλυπτόταν στις οριοθετήσεις ανάμεσα σε μετανάστες/ριες και ντόπιους/γηγενείς, φύλα, τάξεις και εθνότητες. Η έκρηξη της οικονομικής κρίσης όμως, εξαιτίας της έντασης και της κλιμάκωσης των συνθηκών οικονομικής και κοινωνικής επισφάλειας, λειτούργησε ως περαιτέρω μηχανισμός εκτόπισης, με τις «ευπαθείς» κοινωνικές ομάδες να επιβαρύνονται επιπρόσθετα (Μπαρκούτα, 2019: 130).

Με φόντο την πολυετή κρίση και την εκτεταμένη οικιστική ανασφάλεια, η έλλειψη στέγης έχει άνευ προηγουμένου αντίκτυπο στα ελληνικά δεδομένα. Ο όρος «άστεγοι» δεν αναφέρεται μόνο σε άτομα που ζουν κατ' αποκλειστικότητα στο δρόμο. Σύμφωνα με την ευρωπαϊκή τυπολογία των αστέγων και του αποκλεισμού από τη στέγαση, η έννοια του «σπιτιού» αποτελείται από τρεις παραμέτρους και η απουσία τους επομένως περιγράφει το πρόβλημα των αστέγων. Αυτές οι παράμετροι είναι:

Φυσική διάσταση: Να έχει κάποιος σπίτι σημαίνει ότι έχει ένα κατάλληλο οίκημα (ή χώρο), στο οποίο αυτός και η οικογένειά του έχουν την αποκλειστική κυριότητα.

Κοινωνική διάσταση: Να είναι κανείς σε θέση να διαθέτει προσωπικό χώρο και να απολαμβάνει τις κοινωνικές του σχέσεις.

Νομική διάσταση: Να έχει κανείς ένα νόμιμο τίτλο για την ιδιοκτησία ενός χώρου. Από την ανάλυση αυτή προκύπτουν τέσσερις κύριες διαφοροποιήσεις: Άστεγοι στο δρόμο, Στερούμενοι κατοικίας, Άνθρωποι που ζουν σε επισφαλείς συνθήκες στέγασης και Άνθρωποι που διαβιούν σε ανεπαρκή-ακατάλληλα καταλύματα (Αντωνοπούλου, Ν. (2013).

Οι σύγχρονες έννοιες της έλλειψης στέγης και του αποκλεισμού από τη στέγαση κατηγοριοποιούνται σύμφωνα με την ευρωπαϊκή τυπολογία ETHOS (FEANTSA 2006). Η ταξινόμηση περιλαμβάνει την κατασκευή της έννοιας του «σπιτιού» σε σχέση με τις φυσικές, κοινωνικές και νομικές του διαστάσεις, οδηγώντας σε τέσσερις ευρείες κατηγορίες: άστεγους στο δρόμο, στερούμενοι κατοικίας, άτομα που ζουν σε επισφαλείς συνθήκες στέγασης και άτομα που ζουν σε ακατάλληλη ή ακατάλληλη κατοικία. Σε αυτήν την τυπολογία, η ακαταλληλότητα κατοικίας περιγράφεται ως «ανεπαρκής ή ακατάλληλη στέγαση», που υποδηλώνει την απουσία κατοικίας. Ζώντας σε μη συμβατικές δομές ή τοποθεσίες που κρίνονται ακατάλληλες από την υφιστάμενη νομοθεσία για την περιγραφή

της στέγης στέγης επεκτείνοντας τον τυπικό ορισμό της έλλειψης στέγης (Μπαρκούτα, 2019: 76). Για τις ποιότητες κατοικησιμότητας συγκεκριμένα αναφέρονται: «Χώροι για να παρέχουν στους ενοίκους χώρους κατάλληλους τουλάχιστον για ύπνο και σωματική υγιεινή και καθαριότητα» κτιριοδομικός κανονισμός (ΦΕΚ 59/Δ/3-2-89).

Σύμφωνα με στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ), το 2009 το 9,7% ήταν άνεργοι, το 27,6% του πληθυσμού αντιμετώπιζε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ το 2013 τα ποσοστά έφτασαν το 27,5 % και το 25,7 % αντίστοιχα. Σε χιλιάδες, για το έτος 2013, ο πληθυσμός των ανέργων έφτασε τις 441, 986 για τους άνδρες και 450,750 για τις γυναίκες, σε ποσοστά 16,2 % και 21,4 % αντίστοιχα. Το ίδιο έτος, νοικοκυριά αντιμετώπιζαν δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης και συγκεκριμένα μελετήθηκαν τα εξής προβλήματα: θόρυβος (24,5%), διαρροή σε στέγη, υγρασία σε τοίχους, πατώματα, στις κάσες στα παράθυρα (13,9 %), σκοτεινά δωμάτια (7,1 %), έλλειψη λουτρού ή μπάνιου (0,9 %) και έλλειψη εσωτερικής τουαλέτας 0,7 %. Το 2014 το ποσοστό του πληθυσμού που αντιμετώπιζε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό ανήλθε στο 36,0 %.

Εικόνα 2: Άστεγος στο κέντρο της Αθήνας

1.1. ΟΡΙΣΜΟΣ ΑΣΤΕΓΙΑΣ

Με τον όρο αστεγία αναφερόμαστε στο κοινωνικό φαινόμενο κατά το οποίο ένα άτομο στερείται πρόσβαση ή έχει επισφαλή πρόσβαση σε επαρκή ιδιόκτητη, ενοικιαζόμενη ή παραχωρημένη κατοικία που πληροί τις αναγκαίες τεχνικές προδιαγραφές και διαθέτει τις βασικές υπηρεσίες ύδρευσης και ηλεκτροδότησης.

Η Μπαρκούτα (Μπαρκούτα 2019:76) στην τυπολογία χαρακτηρίζει την αστεγία ως τη διαμονή σε δημόσιους ή εξωτερικούς χώρους χωρίς την κατοχή κανενός είδους καταλύματος. Το φαινόμενο της αστεγίας στην Ελλάδα δεν έχει καταμετρηθεί με ακρίβεια, οι έρευνες παρουσιάζουν μια ισχνή εικόνα αυτού του στεγαστικού αποκλεισμού. Ερευνά του Υπουργείου υγείας που παρατίθεται το 2009 για την αστεγία αναφέρεται σε 7.720 αστέγους (χωρίς να έχουν περιληφθεί οι μετανάστες και ταξιδιώτες), με μεθοδολογικές αδυναμίες η εγκυρότητα της έρευνας αποδυναμώνεται. Το Συμβούλιο των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα αναφέρεται σε 21.216 περιπτώσεις ανθρώπων που μπορούν θεωρούνται άστεγοι (με πολλαπλές μορφές στεγαστικής αποστέρησης). Αύξηση παρουσιάζουν τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ για το 2011 περί της αστεγίας από το 2009 ως το 2011 σε ποσοστό 25%, ενώ το Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ σε έρευνά που παρουσίασε το 2015 αναφέρει πως περίπου 17.000 άνθρωποι είναι άστεγοι στον δρόμο στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής. Ο αριθμός έχει ανοδικούς δείκτες αν συμπεριληφθεί το σύνολο των μορφών έλλειψης στέγης του ΕΤΗ05, φτάνοντας τα 500.000 άτομα. Σχετικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί σε εθνικό επίπεδο (ΕΚΚΑ 2009, Σαρογνακίς 2004) και στη μητροπολιτική περιφέρεια Αττικής αποδίδουν την ευρεία και ταχεία επέκταση της έλλειψης στέγης.

Τα ήδη υπάρχοντα στοιχεία ενδεχομένως να έχουν αλλάξει και η πραγματική εικόνα της αστεγίας να μην μπορεί να αποτυπωθεί με σαφήνεια. Σύμφωνα με τα στοιχεία νέου Παγκόσμιας Τράπεζα του 2016 το κόστος στέγασης στην Ελλάδα είναι το μεγαλύτερο στην Ευρώπη, με 9 στα 10 νοικοκυριά να ξοδεύουν το μισό (ή και περισσότερο) από το εισόδημά νέο για τις στεγαστικές τους ανάγκες. Το ποσοστό αυτό μεταβάλλεται στο επίπεδο των μεσαίων νοικοκυριών με τα 4 στα 10 νοικοκυριά να καλύπτουν το στεγαστικό κόστος με πάνω του 40% του εισοδήματός τους. Ο ευρωπαϊκός φορέας FEANTSA περιγράφει αυτή την επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης δίνοντας έμφαση στην αύξηση του «υπερπληθυσμού των νοικοκυριών» στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, το 27,7% του πληθυσμού (έναντι του 17% του ευρωπαϊκού μέσου όρου) υποχρεώνεται να συγκατοικήσει σε λιγότερα δωμάτια με όσο το δυνατόν περισσότερα μέλη μιας οικογένειας (FEANTSA 2014). Η υλική αυτή στέρηση σκιαγραφείται και από την Ελληνική Στατιστική Αρχή το 2017, παρουσιάζοντας το ποσοστό του πληθυσμού που διαβιού σε κατοικία με στενότητα χώρου να ανέρχεται σε 29,1% για το σύνολο του πληθυσμού και σε 43,8% για τον φτωχό. Οι συνέπειες της κρίσης δεν είναι μόνο οικονομικές και δεν αφορούν μόνο τον τρόπο απόκτησης ή πρόσβασης στην κατοικία. Η

πραγματικότητα του κέντρου είναι ιδιαίτερα σύνθετη. Τα πολλά προβλήματα που αντιμετωπίζει η πόλη, η ανεπάρκεια κοινωνικών υποδομών, η κακή ποιότητα του δημόσιου χώρου και η περιβαλλοντική υποβάθμιση συνδέονται με ευρύτερες κοινωνικές αναδιαρθρώσεις της περιόδου. Χωρικά, το πρόβλημα εντοπίζεται κυρίως στις περιοχές γύρω από την Ομόνοια, το Μεταξουργείο και τις πλατείες του Αγ. Παντελεήμονα, Θεάτρου, Βάθης, Αμερικής, Βικτωρίας. Αντίστοιχα και η “απαξίωση του κέντρου” μπορεί να αντιμετωπιστεί με την “επανακατοίκησή του από ομάδες” (Αντωνοπούλου, 2013).

Σήμερα, στο κέντρο της Αθήνας παρατηρείται η εξής αντίφαση: ενώ οι περιοχές κατοικίας είναι ιδιαίτερα πυκνοδομημένες με πλεόνασμα τετραγωνικών μέτρων κατοικήσιμης επιφάνειας, ταυτόχρονα το φαινόμενο της αύξησης των αστέγων και των κακώς στεγασμένων ατόμων κλιμακώνεται. Σε αυτό το κλίμα ανασφάλειας και φτωχοποίησης πλατιών μαζών, το στεγαστικό ζήτημα τίθεται με νέους όρους, καθώς απειλείται η στέγη πολλών νοικοκυριών, ανεξαρτήτως καθεστώτος ενοικίασης ή ιδιοκατοίκησης. Οι αλλαγές που συντελούνται καθημερινά σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο είναι αδύνατο να καταγραφούν και να προβλεφθούν με ακρίβεια, όσο τα φαινόμενα αυτά είναι σε εξέλιξη. Παρ’ όλα αυτά, έχει νόημα να ανιχνεύσουμε τα στοιχεία που συνδέονται με την επίδραση της οικονομικής κρίσης σε θέματα στέγασης (Αντωνοπούλου, 2013).

Η αρχή της οικονομικής ανάπτυξης των εθνικών κρατών και την αρχή της ισότητας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του πολίτη που υπάρχει στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες έρχονται σε αντίθεση με την διατήρηση και την ανανέωση των μορφών της απόλυτης φτώχειας και του αποκλεισμού. Στις σύγχρονες κοινωνίες, η κοινωνική κατάπτωση είναι ακόμη μεγαλύτερη από τη στιγμή που το κοινωνικό κράτος έθεσε σε λειτουργία τους μηχανισμούς αναδιανομής του εισοδήματος και της διευρυμένης κοινωνικής προστασίας, και νομιμοποίησε το άνοιγμα των εκπαιδευτικών θεσμών και των προπαρασκευαστικών στην εργασία θεσμών (συνεχιζόμενη εκπαίδευση, κατάρτιση, επιμόρφωση). Αν και θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το φαινόμενο της απόλυτης φτώχειας έχει εξαιρεθεί λόγω της οικονομικής ανάπτυξης και της συνεχούς ανάπτυξης του επιπέδου ζωής, το φαινόμενο της σχετικής φτώχειας φαίνεται να έχει οξυνθεί κατά τρόπο ανησυχητικό ως προς τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Το δίλημμα αυτό υποκρύπτει δύο ουσιαστικές παραδοχές: πρώτον, ότι παρ’ όλη την κοινώς αποδεκτή αυτονομία του, το άτομο ανήκει σε ένα κοινωνικό σύνολο και άρα εξαρτάται από αυτό. Δεν είναι μόνο του στον κόσμο. Και δεύτερον, ότι υπάρχει μία ορθή και μία λανθασμένη απόφαση, άρα υπάρχει μία ηθική αξιολόγηση της κάθε πράξης και της κάθε συμπεριφοράς του ατόμου. Η αποδοχή ή όχι των δύο αυτών παραγόντων οδηγεί το άτομο είτε στην κοινωνική ενσωμάτωση είτε στον αποκλεισμό. Οι διαφορετικές μορφές του αποκλεισμού απειλούν κατά πρώτο λόγο την κοινωνική συνοχή και διασπούν τον κοινωνικό ιστό. Ο κοινωνικός αποκλεισμός στην πράξη εκδηλώνεται εκεί όπου δεν υπάρχουν δικαιώματα, ή και όταν υπάρχουν είναι αδύνατη η

πρόσβαση σε αυτά. Προκαλεί και προκαλείται, λοιπόν, από μία καταστρατήγηση των βασικών δικαιωμάτων του ανθρώπου, έτσι όπως καταγράφηκαν από την Παγκόσμια Διακήρυξη Των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που ψηφίστηκε από τα Ηνωμένα Έθνη το 1948, και η οποία αναφερόταν στον κλασικό διαχωρισμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε ατομικά, πολιτικά και στα νεοσύστατα για εκείνη την εποχή κοινωνικά δικαιώματα ((Παπαδοπούλου & Κουραχάνης, 2017).

Με την κρίση ευθραυστοποιήθηκε το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας και ιδιαίτερα τα μεσαία στρώματα, οξύνθηκαν τα προβλήματα των ευπαθών ομάδων και επιδεινώθηκε η θέση των νέων στην αγορά εργασίας και την κοινωνία. Παράλληλα, παρουσιάστηκαν νέες κοινωνικές ομάδες με σοβαρή επικινδυνότητα αποκλεισμού. Μία από αυτές τις ομάδες είναι οι άστεγοι, που τα προηγούμενα χρόνια στην ελληνική κοινωνία είχαν υπολειμματική παρουσία.

Οι πολλαπλές αποτυχίες της ζωής καθώς και η συσσώρευση πολλών κοινωνικών μειονεξιών χαρακτηρίζουν την επώδυνη προσωπική διαδρομή της, η οποία συνήθως καταλήγει στην απώλεια της στέγης. Για τον λόγο αυτό, όταν αναφερόμαστε σε άστεγους πληθυσμούς, αναφερόμαστε σε υποκείμενα που εκτός από την υψηλή επικινδυνότητα του αποκλεισμού, έχουν εκπέσει σε μορφές ακραίου αποκλεισμού, όπου την έλλειψη στέγης συνοδεύουν οι κακές συνθήκες καθημερινής ζωής, η εύθραυστη και κακή υγεία, η χρήση ναρκωτικών ουσιών και αλκοόλ, η έλλειψη οικονομικών πόρων, η μακροχρόνια ανεργία, η έλλειψη προσωπικών και οικογενειακών δικτύων, η χαλάρωση ή διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού. Όλοι αυτοί οι παράγοντες συνδέονται άμεσα με τις αιτίες έλλειψης στέγης, που κατά κανόνα λειτουργούν σωρευτικά (Παπαδοπούλου & Κουραχάνης, 2017).

Η ιδιαίτερη ομάδα των αστέγων εμφανίστηκε στην Ελλάδα βίαια μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης. Οι μεγάλες μητροπόλεις της Ευρώπης και οι μεγάλες αμερικανικές πόλεις αντιμετωπίζουν το φαινόμενο των αστέγων εδώ και τριάντα τουλάχιστον χρόνια. Η πετρελαϊκή κρίση του 1973, οι συνέπειες της οποίας έγιναν εμφανείς από το 1980 και έπειτα, άρχισε να παράγει ανεργία, φτώχεια και διαδικασίες αποκλεισμού που συνδέθηκαν άμεσα με την έλλειψη στέγης.

Στην Ελλάδα, η κοινωνικο-οικονομική κρίση έφθασε με καθυστέρηση τριάντα ετών. Αν και επιφανειακά η σημερινή κρίση συνδέεται με την κρίση που ξέσπασε νέο ΗΠΑ το 2008 η οποία έπληξε θανάσιμα την Ελλάδα και την Ευρώπη το 2009, στην πραγματικότητα η χώρα βίωσε μια πλαστή ανάπτυξη καθ' όλη τη διάρκεια των αλληπάλληλων ευρωπαϊκών συστημικών κρίσεων.

Έτσι, όταν η κρίση ξέσπασε στην Ελλάδα, έφερε τις ευπαθείς ομάδες σε θέση κατά πολύ δυσχερέστερη από εκείνη των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Στην πρόσφατη ευρωπαϊκή έρευνα INSPIRES στην οποία μεταξύ άλλων 11 χωρών συμμετείχε και η Ελλάδα, αναδείχθηκε η δραματική επιδείνωση της θέσης των ευπαθών ομάδων στην ελληνική κοινωνία. Παρ' τις προσπάθειες που έγιναν μέσα από διορθωτικές πολιτικές για το σύνολο του πληθυσμού, και ιδιαιτέρως για τους ευπαθείς πληθυσμούς, το βασικό συμπέρασμα είναι ότι το σύνολο της κοινωνίας περιέπεσε σε κατάσταση ευπάθειας, με τη βίαιη μετάβαση από μία στρεβλή και άνισα προστατευμένη αγορά εργασίας σε μία πλήρως ευέλικτη, με διάχυτα τα χαρακτηριστικά της εργασιακής επισφάλειας και την απειλή της ανεργίας. Το αποτέλεσμα ήταν η αμφισβήτηση του εργασιακού προτύπου της πλήρους και σταθερής απασχόλησης και η καθιέρωση μιας σειράς

Ένα αναγκαίο ερώτημα που ανακύπτει είναι ποιος είναι ο καταλληλότερος και ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για την προσέγγιση και κατανόηση των αποκλεισμών πληθυσμών. Κατ' αρχάς, ένα πρώτο στάδιο προσέγγισης όλων των ομάδων που ζουν στον δρόμο είναι η κοινωνική ευαισθητοποίηση των ανθρώπων που εργάζονται σε τέτοιες υπηρεσίες, ώστε να αντιληφθούν ότι οι άστεγοι δεν έχουν να κάνουν με συνηθισμένες συνθήκες ζωής και καθημερινότητας, αλλά με έντονα απρόβλεπτες καταστάσεις που δημιουργούνται μέσα από καθημερινά περιστατικά. Οι καταστάσεις αυτές μπορεί να επιδεινωθούν από ένα φυσικό γεγονός, δηλαδή έναν πολύ κακό καιρό ή μία καταιγίδα, μέχρι μία σύγκρουση μεταξύ ομάδων του δρόμου, ή ένα βίαιο ρατσιστικό περιστατικό που αποτελεί καθημερινότητα γι' αυτές τις μεγαλουπόλεις. Το δεύτερο πολύ σημαντικό στοιχείο για κάθε μορφή παρέμβασης στον χώρο είναι η γνώση και η εξειδίκευση. Ο χρόνος, η σταθερότητα και η διάρκεια της παρέμβασης αποτελούν βασικό κριτήριο για την ελάχιστη αποτελεσματικότητα. Οι αποκλεισμένοι πληθυσμοί δεν ανταποκρίνονται καθόλου ή ελάχιστα στην προσφορά βοήθειας και στα καλέσματα του κοινωνικού κράτους, γιατί ακριβώς αποτελούν το προϊόν αποτυχίας του συστήματος και μιας ολόκληρης κοινωνίας. Το αναγράφει ο Stephane Rullac, εθνολόγος και εξειδικευμένος εκπαιδευτής των αστέγων που διέμεινε 150 βράδια στις κινητές μονάδες του δρόμου, «είναι οι πληθυσμοί που δεν ζητούν πλέον απολύτως τίποτα!»

Η έλλειψη εμπιστοσύνης είναι αναμενόμενη, επομένως μόνο μέσω μιας διαρκούς και σταθερής παρουσίας μπορεί να βοηθήσει στην εδραίωση μιας θετικής ανθρώπινης σχέσης. Αυτή η ανθρώπινη σχέση αποτελεί το μοναδικό κλειδί που ανοίγει τις πόρτες της κοινωνικής βοήθειας. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελούν οι άστεγοι της Γαλλίας, των «sans domicile fixe'», οι οποίοι αντιμετωπίζονται από το κοινωνικό κράτος με ειδική μεθοδολογία. Το βασικό ερώτημα εδώ είναι πώς συνδέονται η κρίση, η έλλειψη στέγης και ο κοινωνικός αποκλεισμός. Ως φαινόμενο της σύγχρονης κοινωνίας, ο αποκλεισμός ακολουθεί μία διαδικασία που έχει τη δική της δυναμική. Το υποκείμενο όπου για οποιονδήποτε λόγο έχει έλλειψη στέγης, ή που ζει κάτω από πολύ κακές συνθήκες στέγασης, φαίνεται ότι έχει

διατρέχει μία περίοδο σταδιακού αποκλεισμού, δηλαδή έκπτωσης από διάφορες εκφάνσεις της ζωής του και από τη συμμετοχή του σε κοινωνικούς θεσμούς. Έχει προηγηθεί η μη συμμετοχή σε κοινωνικούς θεσμούς ή η έλλειψη οικονομικών πόρων, αλλά και η διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών. Συμπερασματικά, η κρίση διαχέει την εργασιακή επισφάλεια στο σύνολο του εργατικού δυναμικού, με πρώτο στόχο τους μετανάστες, απορρυθμίζοντας εργασιακά δικαιώματα και κοινωνικές κατακτήσεις των τελευταίων δεκαετιών. Η κοινωνικά αποκλεισμένη ομάδα των αστέγων, απόρροια της διαδικασίας φτωχοποίησης των μεσαίων οικονομικών στρωμάτων, είναι, εντέλει, σήμερα η κυρίως δυναμική, από άποψη πληθυσμιακής αύξησης, ομάδα της ελληνικής κοινωνίας. (Παπαδοπούλου & Κουραχάνης, 2017).

Στην Ελλάδα, οι άστεγοι πολύ πρόσφατα με το Ν.4052/12 αναγνωρίστηκαν θεσμικά ως ειδική-ευάλωτη κοινωνική ομάδα η οποία χρήζει ειδικών μέτρων προστασίας. Ωστόσο, μέχρι και σήμερα η πλειονότητα των υπηρεσιών αφορούν φιλανθρωπικού τύπου παροχές ενώ την ίδια στιγμή δεν υπάρχει καμία θεσμοθετημένη δράση η οποία να αφορά στην πρόληψη του φαινομένου και κυρίως στην ένταξη των αστέγων στην αγορά εργασίας και στην αποκατάστασή νέο στον κοινωνικό ιστό. (Αντωνοπούλου, 2013).

Εικόνα 3: Άστεγος στο κέντρο της Αθήνας

1.2. ΟΡΙΣΜΟΣ ΝΕΟ-ΑΣΤΕΓΙΑΣ

Σήμερα παρουσιάζεται μια νέα γενιά αστέγων όπου από τον ημερήσιο τύπο έλαβε τον όρο “νεοάστεγοι”. Ο όρος αυτός περιγράφει τα ιδιαίτερα γνωρίσματα αυτής της κοινωνικής ομάδας, η οποία διαφέρει αρκετά από ό,τι γνωρίζαμε μέχρι πρότινος για τα άτομα που διαβιούν στο δρόμο. Σε σπουδαστική εργασία της Β. Καλαμά το Νοέμβριο του 2011 αποδίδονται τα χαρακτηριστικά των “νεοαστέγων”. Πρόκειται για πληθυσμό που μέχρι πρόσφατα είχε ένα ικανοποιητικό βιοτικό επίπεδο, και που τον αποτελούν στην πλειοψηφία τους άνδρες, ημεδαποί με μορφωτικό επίπεδο άνω του μετρίου, πρώην εργαζόμενοι σε επαγγελματικούς κλάδους που έχουν πληγεί από την κρίση. Άτομα κυρίως παραγωγικών ηλικιών (30-45 ετών) που έχασαν την ιδιοκτησία τους με δήμευση, άλλων οφειλών κυρίως από δάνεια, νέοι άνεργοι που δε μπορούν να συντηρήσουν μια κατοικία και έχουν απομακρυνθεί από την οικογένειά τους. Επίσης άτομα που έχασαν τη εργασία τους λίγο πριν την σύνταξη, οι οποίοι αδυνατούν να προσληφθούν σε νέα θέση εργασίας λόγω της προχωρημένης ηλικίας τους. Δεν παρουσιάζουν χαρακτηριστικά ψυχικών διαταραχών ούτε είναι άτομα εξαρτημένα από οσίες ή αλκοόλ και διατηρούν ισχυρές σχέσεις με το φιλικό και οικογενειακό τους περιβάλλον. Ο ορισμός της «νεοαστεγίας», όπως αναφέρει η (Μπαρκούτα, 2019: 138139) περιγράφει μια κοινωνική ομάδα ανθρώπων που έμειναν άστεγοι χάνοντας σχετικά πρόσφατα τη στέγη τους λόγω της οικονομικής κρίσης (αύξηση ανεργίας, περικοπές εισοδημάτων και παροχών πρόνοιας). Όμως το φαινόμενο των «νεοαστέγων» παρουσιάζει αυξητικές τιμές στα νοικοκυριά με μεσαία και χαμηλά εισοδήματα που του διαρκούς προγράμματος λιτότητας που ακολουθούν εκτίθενται στον στεγαστικό αποκλεισμό.

Οι νεοάστεγοι» ως «νέοι φτωχοί» (Καϊκα, 2012) αγνοούνται δυσκολότερα και καταγράφονται διαφορετικά στο κομμάτι της κρίσης σε σχέση με τους υπόλοιπους αστέγους, καθώς αν και βρίσκονται αποβλημένοι, λόγω της οικονομικής κρίσης, εξακολουθούν να έχουν το χαρακτηριστικό της πρώην μεσαίας τάξης που τους διαφοροποιεί από εκείνους που “παραδοσιακά” και σχεδόν αυτονόητα παραμένουν αποβλημένοι». Ο νέος ορισμός του νεοαστέγου εγγράφεται ως άλλη μία οριοθέτηση των κάποιων άλλων (Μπάουμαν, 2004: 50-51). Η Νένη Πανουργιά διερευνά αν οι νεοφτωχοί της ελληνικής κρίσης είναι όντως φτωχοί ή αποτελούν μία ειδική οντότητα. Κατ’ αναλογία, η Μαρία Καϊκα (2012) περιγράφει τους νέους φτωχούς της πόλης ως πρώην τμήμα της λεγόμενης μεσαίας τάξης που αποβλήθηκαν εξαιτίας της οικονομικής συνθήκης. Η διάκριση των νέων φτωχών (nouveau poor) και των παλαιών φτωχών (veteran poor) αξιολογείται στο πλαίσιο της οικειότητας και της αποξένωσης. Και συνεχίζει αναφέροντας «Οι νεόφτωχοι αποτελούν τους «άξιους φτωχούς», καθώς είναι «οι δικοί μας φτωχοί [...] που δεν μπορούν εύκολα να "αποξενωθούν", να αγνοηθούν ή να αποβληθούν, είναι οι πρώην γείτονές μας που έμειναν άστεγοι» και διαφοροποιούνται από τους «από πάντα φτωχούς» στους οποίους περιλαμβάνονται σχηματικά «παράνομοι μετανάστες, τοξικοεξαρτημένοι και αλκοόλ» (Καϊκα 2012:425). Η διάκριση αυτή δεν είναι αθώα. Σύμφωνα με την Αθηνά Αθανασίου η

αποβολή από την κανονικότητα και η μετάθεση στην κατηγορία των «άλλων» συμμορφώνεται με συγκεκριμένες και αυστηρές προϋποθέσεις ταυτότητας (εθνικής, οικονομικής, έμφυλης και σεξουαλικής) (Αθανασίου 2012:25). Οι λεγόμενες ευπαθείς ομάδες αποκτούν διπλή σημασία, χρήζουν κοινωνικής προστασίας, ενώ ταυτόχρονα καθίστανται και παράγοντες κοινωνικής και ηθικής αταξίας. Οι μηχανισμοί «εκτόπισης και εντόπισης» των ανοίκειων «άλλων» «παράγουν και οριοθετούν την πολιτική κοινότητα» εκπαιδεύοντάς μας στην αυτοδιαχείριση και στην προσαρμογή σε μια γενικευμένη συνθήκη επισφάλειας (Αθανασίου 2012: 25, Αθανασίου και Τσιμουρή 2013:3). Ο Ζίγκμουντ Μπάουμαν εισάγει τη διάκριση των «επάξιων» και «ανάξιων» φτωχών.

Η βάση του ορισμού της κοινωνικής ενσωμάτωσης ο οποίος έχει υιοθετηθεί από τις επίσημες ευρωπαϊκές πολιτικές, παρουσιάζει την έννοια της συμμετοχής (participation) στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς. Η κοινωνική ευπάθεια, μία έννοια που έχει ήδη προσδιοριστεί θεωρητικά αλλά και εμπειρικά, είναι αυτή η οποία διαφοροποιείται σαφώς από την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού. Η κοινωνική ευπάθεια μπορεί να συνδέεται με κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τα οποία καταγράφονται με σχετική σαφήνεια, ορίζοντας τις ευπαθείς κοινωνικά ομάδες. οι ομάδες αυτές χαρακτηρίζονται ως τέτοιες λόγω του υψηλού ρίσκου κοινωνικού αποκλεισμού που αντιμετωπίζουν.

Εικόνα 4: Χώρος διαμονής αστέγου στην οδό Αγίου Μελετίου

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

Η αστακή κοινωνιολογία, με τη βοήθεια της ανθρωπολογίας, της κοινωνικής γεωγραφίας και των πολεοδομικών μελετών, κατέδειξε τους κυριότερες μορφές στεγαστικών ανισοτήτων. Η εγκατάσταση, για παράδειγμα, σε κάποιες περιοχές, τόσο στα μεγάλα όσο και στα μικρά αστικά κέντρα, δεν έγινε ποτέ τυχαία, αλλά τους περισσότερες φορές αποτελούσε μορφές οργανωμένης ή ανοργανωτής αντίστασης στη φτώχεια και στην αρνητική ταυτότητα κάποιων πληθυσμιακών ομάδων. Την ίδια στιγμή, αποτελούσε ένα σοβαρό στοιχείο «κοινωνικού αποκλεισμού» αυτών των ομάδων, αφού προσδιόριζε ένα ουσιαστικό στοιχείο της ατομικής ταυτότητας, κατασκευάζοντας «υποβαθμισμένες συλλογικές ταυτότητες» εξαιτίας του «υποβαθμισμένου χαρακτήρα αυτών των περιοχών». Το φαινόμενο των αστέγων και της έλλειψης στέγης αποτελεί ακραία μορφή συσσωρευμένων ανισοτήτων, όχι μόνο στεγαστικών αλλά παράλληλα, στην εργασία, τους κοινωνικούς δεσμούς, την εκπαίδευση, την οικογένεια κ.λπ. (Παπαθεωδώρου, 2018). Τους αναφέρει χαρακτηριστικά η Proccacci (1996), η φτώχεια υπήρχε πάντοτε με την πολιτική και κοινωνική της σημασία να μεταβάλλεται και να ακολουθεί την πορεία εξέλιξης των κοινωνιών. Στη πορεία αυτή δεν ταυτιζόταν πάντα με τις ίδιες κοινωνικές ομάδες αλλά και τους υλικές συνθήκες ύπαρξης. Αυτό τους δείχνει ότι δεν μπορούμε να την προσδιορίσουμε με μοναδικό κριτήριο το βιοτικό και το καταναλωτικό επίπεδο. Η δεκαετία του 1970 είναι η περίοδος που η συζήτηση για την φτώχεια έρχεται πάλι στο προσκήνιο ενώ γίνεται πλέον αντιληπτό ότι η φτώχεια είναι δομικό φαινόμενο της κοινωνίας και αποτελεί ένα σοβαρό σύμπτωμα κοινωνικής ρήξης.

Αναφορικά με την περίοδο αυτή η Κασιμάτη σημειώνει ότι η παραπάνω διαπίστωση για τη φτώχεια ακολούθησε μια περίοδο στην οποία τους δυτικές χώρες, ως «κοινωνίες της αφθονίας», δεν τους απασχόλησε το φαινόμενο της φτώχειας. Αυτό συνέβη γιατί η κοινωνική πρόοδος της προηγούμενης περιόδου εξάλειψε τη μεγάλη ένδεια και την ανασφάλεια. Αργότερα έγινε συνείδηση ότι η φτώχεια δεν είναι φαινόμενο που συναντάται μόνο στις αναπτύσσουσες και τις αναπτυσσόμενες χώρες αλλά τη διακρίνουμε και στις αναπτυσσόμενες χώρες.

Όπως σημειώνει ο Merrien (1996), η φτώχεια κατοικεί στην καρδιά των δυτικών κοινωνιών. Σύμφωνα με τους Καυκαλά και Κομνηνό (1993) τους αναφέρθηκαν από τον Φερώνα (2004) η οικονομική ύφεση που προκλήθηκε από την πετρελαϊκή κρίση, στη δεκαετία του 1970, οδήγησε στη μείωση της παραγωγής και τη δραστική αύξηση της ανεργίας στις χώρες της δυτικής Ευρώπης. Η δεκαετία του 1980 που ακολούθησε χαρακτηρίστηκε από την διαδικασία της οικονομικής και βιομηχανικής αναδιάρθρωσης που εδραίωσε τη κρίση της απασχόλησης και ακύρωσε όποιες ελπίδες υπήρχαν για ουσιαστική κοινωνική ένταξη των φτωχών. Με αποτέλεσμα να αρχίσουν να απειλούνται από τη φτώχεια νέες μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες «μη φτωχών», πέρα από τους

παραδοσιακούς φτωχούς (Φερώνας, 2004). Ο Παπαθεοδώρου (2018) θεωρεί ότι η φτώχεια είναι μια έκφραση της οικονομικής ανισότητας αλλά και αποτελεί ένα βασικό εργαλείο στη χάραξη και αξιολόγηση των κοινωνικών πολιτικών. Με την έννοια αυτή βοηθά να εστιάζουμε στα πλέον ευάλωτα τμήματα του πληθυσμού καθώς κάνει διάκριση ανάμεσα στην απόλυτη και τη σχετική φτώχεια. Ως απόλυτη φτώχεια ορίζεται συνήθως η αδυναμία κάλυψης βασικών αναγκών για την επιβίωση τους ατόμου, καθορίζοντας ένα ελάχιστο επίπεδο τροφής, ένδυσης και στέγασης. Η έννοια της απόλυτης φτώχειας χρησιμοποιείται κυρίως στην ανάλυση των συνθηκών διαβίωσης των αναπτυσσόμενων χωρών τους οποίες σημαντικά τμήματα του πληθυσμού τους διαβιώνουν σε συνθήκες ακραίας στέρησης (Παπαθεοδώρου, 2018). Ενώ η έννοια της σχετικής φτώχειας, με την οποία ορίζεται το επίπεδο διαβίωσης που είναι χαμηλότερο από αυτό που δίνει τη δυνατότητα στα άτομα να συμμετέχουν στη κοινωνική ζωή τους χώρας τους, χρησιμοποιείται περισσότερο στη διερεύνηση των συνθηκών διαβίωσης και των αναγκών τους αναπτυγμένες χώρες (Παπαθεοδώρου, 2018^α). Ο P. Townsend (1979) όπως αναφέρεται στο Φερώνας (2004) όρισε την «σχετική φτώχεια» ως τα άτομα, τις οικογένειες και τις πληθυσμιακές ομάδες που βρίσκονται σε κατάσταση φτώχειας όταν δεν διαθέτουν τους απαραίτητους πόρους να αποκτήσουν τα είδη διατροφής, να συμμετέχουν τους δραστηριότητες, τους συνθήκες ζωής και τους απολαύσεις που είναι συνηθισμένες τους κοινωνίες που ανήκουν. Οι πόροι αυτών είναι τόσο κάτω από τους αντίστοιχους που διατίθενται από το μέσο άτομο ή οικογένεια με αποτέλεσμα να τους αποκλείουν από τους συνηθισμένους τρόπους ζωής, έθιμα και δραστηριότητες.

Εικόνα 5: Άστεγος στο κέντρο της Αθήνας

2.1. ΟΡΙΣΜΟΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Η δημιουργία της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού ως κατασκευής εμπεριέχει τα δύσκολα φαινόμενα της σύγχρονης κοινωνίας, και επηρέασε την κατανόησή τους, καθώς οδήγησε στην ανάδειξη αλλά και στην εξαφάνιση κοινωνικών ομάδων. Με την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού καθορίζονται οι σχέσεις στην κοινωνία, η κοινωνική ανισότητα και η δομή ολόκληρης της κοινωνίας. Για παράδειγμα, κοινωνικές ομάδες ταυτιζόμενες με την τρέλα, τη λέπρα, την ομοφυλοφιλία, τον κομμουνισμό και διάφορες εθνικές ταυτότητες, όπως του τσιγγάνου, του ξένου, του μαύρου αποτελούν το κατασκεύασμα της έννοιας του αποκλεισμού. Ο αποκλεισμός είναι δομικό στοιχείο και απόρροια των κοινωνικών ανισοτήτων. Πρόκειται για μία ακραία και συσσωρευμένη κοινωνική ανισότητα, που λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια της ζωής του ατόμου ή της δράσης μιας ομάδας. Το αποτέλεσμα είναι ότι το άτομο ή η ομάδα, έχοντας συσσωρεύσει αρνητικά χαρακτηριστικά και μειονεκτήματα, τελικά δεν μπορεί να συμμετάσχει ενεργά στην καθημερινότητα, την κοινωνική ζωή, θεσμούς κ.λπ. Η διαδικασία μη συμμετοχής του κοινωνικού αποκλεισμού αποτυπώνεται και στο φαινόμενο έλλειψης στέγης. Η έλλειψη στέγης ως φαινόμενο της τελευταίας δεκαετίας στην ελληνική κοινωνία και τριακονταετίας στις ανεπτυγμένες κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης και της Β. Αμερικής, αποτελεί ένδειξη σοβαρού κοινωνικού προβλήματος.

Επίσης, προσθέτουμε τις ανισότητες με αφορμή το φύλο, την ηλικία, το χρώμα του δέρματος, τις ανισότητες στον χώρο της υγείας, τις ανισότητες στον χώρο του πολιτισμού και της ψυχαγωγίας, στον αθλητισμό κ.λπ. Η δυσκολία, όμως, έγκειται κυρίως στο να απομονωθούν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας εκείνα τα στοιχεία που οδηγούν στις παραπάνω καταστάσεις. Με άλλα λόγια, είναι δύσκολο αλλά αναγκαίο να αναπτυχθούν εκείνα τα εργαλεία έρευνας και ανάλυσης που θα μας δείξουν ποιες είναι και πώς κατασκευάζονται οι διαδικασίες του αποκλεισμού που χαρακτηρίζονται από τη συσσώρευση πολλών κοινωνικών μειονεκτημάτων, όπως η ελλιπής μόρφωση, η αποχή από τους εργασιακούς χώρους, η ρήξη του οικογενειακού και του κοινωνικού δεσμού, η έλλειψη χώρου κατοικίας, η προβληματική υγεία, ο κοινωνικός στιγματισμός από τη συμμετοχή σε παράνομες και μη αναγνωρισμένες κοινωνικές συμπεριφορές, η απώλεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ο κατάλογος είναι μακρύς, αλλά οδηγεί πάντα σε έναν κοινό παρονομαστή: την εκδήλωση του φαινομένου του αποκλεισμού.

Το φαινόμενο του αποκλεισμού είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την κρίση των κοινωνικών δεσμών και δη των οικογενειακών σχέσεων, με την ανεύρεση των παραγόντων που διαμορφώνουν την κοινωνική συνοχή, με τα ρήγματα στην κατασκευή των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων, με τις διαδικασίες που οδηγούν σε αποκοινωνικοποίηση των ατόμων και των ομάδων. Δεν είναι λίγες οι φορές που για να καταλάβει κανείς τη διαδικασία του αποκλεισμού, δεν αρκεί η προσέγγιση της οποιασδήποτε μορφής ανισότητας, πολύ

λιγότερο ακόμη για να εξηγήσει το φαινόμενο μέσα από τα βιώματα της μακροχρόνιας ανεργίας, της φτώχειας, ή της ανυπαρξίας οικονομικών πόρων. Η ακραία κοινωνική ανισότητα οδηγεί σε διαδικασίες αποκλεισμού, ενώ το βίωμα μιας διαδικασίας αποκλεισμού σε αδυναμία πρόσβασης στα κοινωνικά δικαιώματα και στα δημόσια αγαθά, καθώς και σε διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού. Τόσο η κοινωνική όσο και η θεσμική προσέγγιση του αποκλεισμού αναδεικνύουν, η καθεμία από την πλευρά της, διαφορετικές διαστάσεις των πολύπλοκων διαδικασιών του φαινομένου.

Το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού πρόβαλε ως μια θεματική ενότητα για μελέτη – έρευνα αλλά και για δράση υποκαθιστώντας την έννοια της φτώχειας ακόμα και σε πρακτικό επίπεδο. Σύμφωνα με την Παπαδοπούλου (2018) το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού επηρεάζεται από την κατάσταση που εμφανίζει μια κοινωνία στο επίπεδο του κοινωνικού δεσμού, των κοινωνικών σχέσεων, της κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής, των όρων συγκρότησης της εθνικής κοινωνίας. Ο αποκλεισμός αποτελεί μια σύνθετη κοινωνική κατασκευή που υπακούει σε δικούς της αυτόνομους κανόνες ανάλογα με τη χρονική και την τοπική συγκυρία. Η βάση του κοινωνικού αποκλεισμού είναι η συσσώρευση αρνητικών χαρακτηριστικών, κοινωνικών μειονεκτημάτων που διαμορφώνουν μια διαδικασία μη συμμετοχής που εκδηλώνεται στην καθημερινότητα των υποκειμένων και των ομάδων. Αυτή η κοινωνική ανισότητα ευθύνεται για την εκκίνηση της διαδικασίας του αποκλεισμού που πλήττει την πρόσβαση στα κοινωνικά δικαιώματα και προκαλεί ρήξη του κοινωνικού δεσμού.

Από το 2003 η μέτρηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ευρωπαϊκή Ένωση πραγματοποιείται με τη χρήση των Ερευνών Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) που διενεργούνται από τα κράτη μέλη σε συνεργασία με τη Eurostat. Με την έρευνα αυτή τα κράτη μέλη της ΕΕ επιδιώκουν την ποιοτική βελτίωση των στατιστικών δεδομένων αναφορικά με την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Στόχος της έρευνας αποτελεί η μελέτη, των συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών, των κρατών μελών της Ε.Ε. σε σχέση με το εισόδημά τους. (ΕΛΣΤΑΤ, 2019α). Για τη μέτρηση της φτώχειας στις Έρευνες Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) η γραμμή φτώχειας, δηλαδή το κατώφλι της φτώχειας, λαμβάνεται υπόψη με τη σχετική έννοια της και ορίζεται στο 60% του διάμεσου ισοδύναμου συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος του νοικοκυριού. Με τον τρόπο αυτό διαφοροποιείται από την έννοια του κινδύνου της απόλυτης φτώχειας. Οι κυριότεροι δείκτες που χρησιμοποιούνται στις έρευνες αυτές της ΕΛΣΤΑΤ είναι οι: 1. Κίνδυνος φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις ανά: – Φύλο και ομάδες ηλικιών – Φύλο και συνήθη ασχολία – Τύπο νοικοκυριού – Ιδιοκτησιακό καθεστώς της κατοικίας – Ένταση εργασίας – Κατώφλι κινδύνου φτώχειας, σε ευρώ.

Εκτός από τον όρο «κοινωνικές ευπαθείς ομάδες» χρησιμοποιούνται και άλλοι, όπως «ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες», «ομάδες υψηλού κινδύνου» κ.λπ. Συνήθως, στον καθημερινό λόγο συγχέουμε τις «ευπαθείς ομάδες» με τις «κοινωνικά αποκλεισμένες

ομάδες». Για τον λόγο αυτό, μιλούμε εύκολα για «κοινωνικά αποκλεισμένους μετανάστες», για «αποκλεισμένες άγαμες μητέρες», «για αποκλεισμένους τσιγγάνους», για «αποκλεισμένους αποφυλακισμένους», εννοώντας στην ουσία τους μετανάστες που κινδυνεύουν από κοινωνικό αποκλεισμό, την άγαμη μητέρα που περιθωριοποιείται, τους αγράμματους τσιγγάνους, ή τον χωρίς απασχόληση αποφυλακισμένο. Η αναφορά, λοιπόν, στο φαινόμενο του αποκλεισμού είναι κατ' αρχάς μία αναφορά στους δομικούς μηχανισμούς της κοινωνίας μας: οι σύγχρονες κοινωνίες, ανεξάρτητα από το επίπεδο ανάπτυξής τους, υφίστανται κάποιες διαδικασίες που καταλήγουν να παράγουν διαδικασίες αποκλεισμού για ένα μέρος του πληθυσμού. Οι νέες μορφές ιεραρχίας που εγκαινιάζουν αυτές οι κοινωνίες οδηγούν κάποια άτομα ή ομάδες που έχουν κριθεί ως «λιγότερο ικανά/ες» ή «λιγότερο αξια/ες», να χάσουν την αξιοπρέπειά τους και την κοινωνική τους αναγνώριση και δεν είναι τίποτε περισσότερο από τις μορφές διάκρισης και προστασίας που έχουν επινοήσει οι άρχουσες τάξεις όλων των εποχών για να απομακρύνουν τους λεγόμενους «επικίνδυνους για τη δημόσια τάξη πληθυσμούς».

2.2. ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού μπορεί να ερμηνευθεί με διάφορους τρόπους, οι οποίοι σχετίζονται με καταστάσεις και διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στη σύγχρονη μετανεωτερική κοινωνία. Η έννοια του αποκλεισμού είναι σε άμεση σχέση με τη δημιουργία κοινωνιολογικών θεωριών, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική του τέλους του 19ου αιώνα. Διάφορες θεωρίες επιδιώκουν να δημιουργήσουν ένα πλαίσιο κατανόησης της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού. Πιο συγκεκριμένα, ο Durkheim, Γάλλος κοινωνιολόγος, ανέπτυξε τη θεωρία της κοινωνικής ενσωμάτωσης και του κοινωνικού δεσμού. Τέλη του 19ου-αρχές του 20ού αιώνα ο Ντυρκάιμ, κατανόησε την κοινωνία ως «μία συμπαγή μονάδα με ενότητα και ηθικούς κανόνες που βοηθούσαν στη συγκρότηση και τη διατήρησή της ως τέτοιας». Έδωσε έμφαση στην έννοια του συλλογικού αναφορικά με τον κοινωνικό δεσμό σε αντίθεση με την έννοια του ατομικισμού που είναι κυρίαρχη στη σύγχρονη κοινωνία. Ο Γερμανός φιλόσοφος και οικονομολόγος Weber ανέπτυξε έννοιες όπως αυτή της «τυπολογίας» των κανόνων κοινωνικής συμβίωσης. Οι έννοιες «κοινότητα» και «κοινωνία» στον Ταϊνις και οι έννοιες της κοινοτικής τάξης (Gemeinschaft) και της κοινωνικής τάξης (Gesellschaft) κατά Βέμπερ, ήταν μία διαφορετική εκδοχή της κατανόησης της έννοιας της αλληλεγγύης του Ντυρκάιμ, ως διαφορετικών εκφάνσεων του κοινωνικού δεσμού. «Η σχέση του κοινωνικού δεσμού και του αποκλεισμού αποδείχθηκε κεντρική στις σύγχρονες κοινωνίες γιατί η δύναμη των κοινωνικών δεσμών του δρώντος υποκειμένου και κατά συνέπεια η συμμετοχή του στην κοινωνία, αποτέλεσαν και τη βασική ερμηνεία της ενσωμάτωσης και του αποκλεισμού» (Παπαδοπούλου, 2012).

Εικόνα 5: Άστεγη στο κέντρο της Αθήνας

Από την άλλη μεριά, η Σχολή του Σικάγο, επικεντρώθηκε στη θεωρία της κοινωνικής δομής (social structure), τη θεωρία του δομολειτουργισμού, τη θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης (interactionnisme symbolique) και τη θεωρία της παρέκκλισης (deviance). Αποτέλεσε το πρώτο συστηματικό κοινωνιολογικό ρεύμα σκέψης. Η εξέλιξη της γαλλικής, γερμανικής και αμερικανικής κοινωνιολογίας μετεξέλιξαν το περιεχόμενο και τη χρήση τους εννοιών όπως αυτών της ενσωμάτωσης και του αποκλεισμού, χαρακτηρίζοντας μία σειρά από σύγχρονα φαινόμενα της νεωτερικότητας και της μετανεωτερικότητας. Έτσι, στις έννοιες αυτές δόθηκε μία σύνθετη ερμηνεία ή περισσότερες της μιας ερμηνείες, ούτως ώστε να συμπεριλάβουν πολλαπλά επίπεδα αναλυτικής προσέγγισης των κοινωνικών φαινομένων, αλλά και να ανταποκριθούν σε ερευνητικές ανάγκες. Οι έννοιες αυτές απέκτησαν ισχύ ακόμη μεγαλύτερη από το παρελθόν και τέθηκαν ως έννοιες-κλειδιά χωρίς όμως την επιστημονική βάση ενός και μοναδικού ορισμού (concept, horizon). Υπάρχουν τρεις βασικές προσεγγίσεις θεματικής ανάλυσης που αποτυπώνονται σε τρεις άξονες, αναφορικά με την κατανόηση του κοινωνικού αποκλεισμού ως έννοια: πρώτος: «Αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων», δεύτερος: «Απώλεια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» και τρίτος «Χαλάρωση και διάρρηξη

του κοινωνικού δεσμού. Οι τρεις αυτοί άξονες προτάθηκαν για πρώτη φορά από τον Γάλλο κοινωνιολόγο serge Paugam, σε μία προσπάθεια σύνθεσης των διαφορετικών κλάδων προσεγγίσεων της κοινωνικής επιστήμης πάνω στο θέμα του αποκλεισμού που έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία χρόνια.

Οι άξονες αυτοί δεν λειτουργούν απαραίτητα συσσωρευτικά, ούτε η ύπαρξη στοιχείων του ενός προϋποθέτει την ύπαρξη στοιχείων του άλλου. Δηλαδή, έχουν μία σχετική αυτονομία στη λειτουργία τους και μπορεί να διαπιστωθεί η έντονη παρουσία αποκλεισμών μόνο στον έναν από τους τρεις άξονες. Στην πραγματικότητα όμως, όταν εμφανίζονται στοιχεία αποκλεισμού σ' έναν από τους τρεις άξονες, το πιθανότερο είναι ότι θα εκδηλωθούν και στους άλλους δύο. Η σχέση του αποκλεισμού με αυτούς τους άξονες και η σχέση των αξόνων μεταξύ τους δεν είναι καθόλου σαφής. Έχουν διατυπωθεί μία σειρά από διαφορετικές θεωρίες που προσπαθούν να αποτυπώσουν το φαινόμενο στην πράξη και να περιγράψουν τη λειτουργία του.

Για παράδειγμα, ένα ερώτημα είναι ποια είναι η πραγματική αιτία του αποκλεισμού: η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού όπως έλεγαν οι πρωτοπόροι της κοινωνιολογίας, ή η αδυναμία πρόσβασης στα κοινωνικά αγαθά που στερεί το άτομο από οποιαδήποτε μορφή δημόσιας παροχής και του αφαιρεί τα βασικά κοινωνικά του δικαιώματα; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν είναι μία εύκολη διαδικασία, όπως ούτε και η απάντηση. Η Xiberras (1994) αναφέρει ότι η σχολική αποτυχία οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια σε κοινωνικό αποκλεισμό αρκεί συντρέχουν και άλλοι παράγοντες, όπως: η διαλυμένη οικογένεια, η φτώχεια, η χρόνια ή πνευματική αναπηρία. Η συμμετοχή σε πολλές ευπαθείς ομάδες από μόνη της οδηγεί σε αποκλεισμούς, αλλά δεν αρκεί μόνο η συμμετοχή σε μία ευπαθή ομάδα, για να υπάρξει ο κοινωνικός αποκλεισμός, αλλά χρειάζεται να συντρέχουν και άλλοι παράγοντες.

3. ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΕΓΙΑ

Η μετατόπιση των καθημερινών οικιακών λειτουργιών σε ένα σχήμα εκτός οικίας μεταθέτει το αρχιτεκτονικό συντακτικό της ενοίκησης στο επίπεδο της πόλης επαναφέροντας όμως την κατοίκηση στο πεδίο της σωματικότητας και των πρωταρχικών δομών. Η παραλληλία των πράξεων, εντός και εκτός οικίας, εκβάλλει στην ενεργοποίηση προδιαθέσεων που επιχειρούν τη διαφύλαξη της διάρκειάς τους (Μπαρκούτα, 2019: 79). Η σύνδεση της αστεγίας με τις ποιότητες κατοικησιμότητας και της ατομικής οριοθέτησης επεκτείνει τον στερεοτυπικό-παραδοσιακό ορισμό τού «εκτεθειμένου» αστέγου. Η σύγχρονη νοηματοδότηση της έλλειψης στέγης και του αποκλεισμού από την κατοικία κατηγοριοποιείται από την ευρωπαϊκή τυπολογία ETHOS συνδέοντας την έννοια του «σπιτιού» με τη φυσική, κοινωνική και νομική του διάσταση. Αυτές οι κατηγοριοποιήσεις του αποκλεισμού από την κατοικία αντηχούν στην περιγραφή του συνομιλητή εκτρέποντας τον ορισμό της επισφαλούς κατοικίας και της ανεπαρκούς στέγασης σε αυτόν της μη κατοικησιμότητας. Αν προσεγγίσουμε την κατοικία ως τάξη (με υλικούς και συμβολικούς όρους), η βρομιά ή η ακαθαρσία είναι εκείνο που «δεν πρέπει να περιλαμβάνεται για να επιβιώσει κάποιο πρότυπο», δηλαδή για να θεωρηθεί ο χώρος της διαμονής κατοικία. Η διαμόρφωσή του χαράσσεται από τις λειτουργίες του σώματος. Δηλαδή, ο χώρος συμβαίνει και νοηματοδοτείται από το εκάστοτε ενέργημα που λαμβάνει χώρα, με τη σωματικότητα να σχηματοποιεί τις χρήσεις και να ορίζει τις «κατάλληλες» συσχετίσεις εντός της κατασκευής (Μπαρκούτα, 2019).

Εντός ενός προδιαγεγραμμένου πλαισίου χρήσης (Μπαρκούτα 2019: 141-142), οι ενδεδειγμένες λειτουργίες αντικειμένων και χώρων επανεγγράφονται, παύοντας την κυριολεκτική σημασία τους και αποσπώντας την από τη λειτουργική τους κατανόηση. Ο χώρος του περιθωρίου δημιουργείται από μια σειρά απαγορεύσεων και βίαιων συγκρούσεων με το υπάρχον καθεστώς (Lefebvre 1991). Η επινοητική χρήση μετασχηματίζει τα αντικείμενα και επαναδιατάσσει τους χώρους. Η «εσοχή» ανακτά χαρακτηριστικά «καταφυγίου» (ή «κουρνιάσματος», σύμφωνα με το λεξιλόγιο του Μπασελάρ) μετατοπίζοντας τα όρια του «ιδιωτικού» και του «δημόσιου». Οι κανονικοποιητικές συνεπαγωγές αυτής της διαίρεσης διαταράσσονται από το πεδίο της ορατότητας. Η επανενοίκηση «άχρηστων» σημείων της πόλης επανανοηματοδοτεί το τι καθίσταται ορατό. Σύμφωνα με τον Λιούις Μάμφοντ, όταν ένα κτίσμα χάνει τη σημασία του, καθίσταται αόρατο ακόμα και αν παραμένει ορατό με τεχνικούς όρους. Το νόημα των κτισμάτων αυτών ανακάμπτει, μετατοπίζοντας τους όρους σημασιοδότησης ενός χώρου. Με παρόμοια λογική νοηματικής ανασκευής του χώρου, η εφήμερη χρήση της διανυκτέρευσης δεν καθορίζεται από τις σωστές αναλογίες και τον σχεδιασμό της κατάλληλης χρήσης, αλλά από τη δυνατότητά τους να απορροφήσουν διαφορετικές χωρικές απαιτήσεις από τις διαφορετικές δυνατότητες ενοίκησης. Οι πολεοδομικές χρήσεις της πόλης απογυμνώνονται από τη λειτουργική τους κατανόηση διατηρώντας τα και σχεδιαστικά χαρακτηριστικά τους. Το στέγαστρο, το «ικανό» βάθος, το υλικό δαπέδου, η επιλογή του σημείου συνθέτουν το

αρχιτεκτονικό συντακτικό της «καβάτζας». Αντίστοιχα, τα αντικείμενα της καθημερινότητας απογυμνώνονται από την ενδεδειγμένη λειτουργία τους εκβάλλοντας σε καινούργιες χρήσεις. Στους χώρους που περιγράφει ο Μπασελάρ, «κάθε κάλυκας είναι κατοικία», δηλαδή κάθε κοιλότητα, κρυψώνα ή υποδοχή μπορεί να χωρικοποιήσει την αίσθηση του «κουρνιαζώ». Οι «άχρηστοι» χώροι της πόλης επανανοηματοδοτούνται από την ευκαιριακή διαμονή του συνομιλητή καθώς επιτρέπουν μια πρόσκαιρη ιδιοποίησή τους. Η ενσώματη ενοίκηση «υπόλοιπων» χώρων της πόλης επαναφέρει τις πρωταρχικές αρχιτεκτονικές ποιότητες στέγασης συντάσσοντας -ένα παράλληλης χρήσης επί των παραδεδεγμένων— συντακτικό πρωταρχικών αρχιτεκτονικών ποιότητων που υποστηρίζει τη δυνατότητα καταφυγής και προστασίας. (Bachelard 2014). Η κρίση ανακτά τον εγγενή υποκειμενισμό της μετατρέποντας τη σε κρίσιμο προσωπικό διακύβευμα. (Habermas 1976).

Η φυσικοποίηση των «κρίσιμων συμβάντων κλιμακώνεται, δημιουργώντας και επεκτείνοντας “κοινωνικές περιφέρειες” (Lefebvre 1976), στις οποίες διαχέεται η αποστέρηση και η απόρριψη (Μπαρκούτα, 2019). Η «κρίση», ως γενικευμένη συνθήκη τρωτότητας, συνδέεται με ποικίλες εκδοχές οριοθετήσεων. Η επισφάλεια, ως αρχή συγκρότησης των «ξένων σωμάτων», εγκλείει και αποκλείει, ακινητοποιεί και μετακινεί, ορίζει και εξορίζει, ταξινομεί και παραλείπει (Αθανασίου 2012: 84) διαφοροποιώντας και κανονικοποιώντας την ιεράρχηση του Ποιος/ποια μετράει και ποιος/ποια όχι (Αθανασίου 2011: 23). Η κρίση, «ως κατάσταση ή ως πρόσημα», ενισχύει τις τεχνικές χάραξης ορίων και συνόρων, μετατρέποντας σε εξαιρέσεις τους «άλλους», μετατρέποντας τα εν λόγω υποκείμενα σε περιττά και ξένα (Αθανασίου και Τσιμουρή 2013: 4). Ο Ζίγκμουντ Μπάουμαν (2005) συνδέει την έννοια του «περιττού» με τη «μονιμότητα». Η τάξη που υποκρύπτεται συγκροτεί ένα σχήμα κανονικότητας με τη «μορφή των πραγμάτων» να συνθέτει μια «συνήθη κατάσταση» από τη μία και τους “περιττούς” να περιγράφονται ως “ανθρώπινα απορρίμματα της κατασκευής της τάξης”. Οι αναπαραστάσεις του οίκου εξιδανικεύονται υπό τη βίαιη εφαρμογή της εξαίρεσης στο επίπεδο της στέγασης.

Εικόνα 6, 7: Άστεγοι στο κέντρο της Αθήνας

3.1. ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ

Το σπίτι ανακτά την εύτακτη, συνεκτική και οικεία ιδιοσυστασία (Μπαρκούτα 2019) του όταν επανεγγράφεται εντός της οντολογικής διάκρισης του «μέσα» και του «έξω», όπου το «έξω» περιγράφει τον τόπο της βίαιης απόρριψης. Μεταξύ του διλήμματος «κάτοικος ή παραπανίσιος» (Bauman 2005) οι άστεγοι ταυτοποιούνται στη φιγούρα του «ξένου», όχι μόνο επειδή καθίστανται «ξένοι» σε σχέση με μια κανονικότητα, αλλά και επειδή αποκτούν επίγνωση αυτής της «οδυνηρά εξοικειωμένης ξενότητας» (Ahmed 2000: 19). Το να νιώθεις ξένος συνεπάγεται το αίσθημα του μη ανήκειν, «σαν να είσαι εκτός τόπου». Σύμφωνα με τη Sara Ahmed, δεν είσαι ή δεν μπορεί απλώς να είσαι ξένος. Το να καθίσταται κάποιος ξένος εγγράφεται εντός μιας σχεσιακής συσχέτισης η οποία συντελείται σε σχέση με κάποιον που δεν είναι (Ahmed 2000: 19). Αυτό το όριο της εγγύτητας ορίζεται από μια «αδιόρατη γραμμή» που όταν ξεπεραστεί σημαίνει ότι ο άλλος έχει έρθει πολύ κοντά. Η εκδίωξη του ξένου αποκτά βαρύτητα και για το εσωτερικό της κοινότητας, καθώς την επανασυγκροτεί αποδίδοντάς της ποιότητες «καθαρότητας» (Ahmed 2000:22).

Ο Μπασελάρ τοποθετεί τη διαλεκτική του «έξω» με το «μέσα» στην κλίμακα της οικειότητας όπου το «μέσα» συμβολίζει τον οικείο χώρο, και το «έξω» τον ανοίκειο χώρο. «Από μικρά παιδιά στον χώρο ενός χαρτιού καλλιγραφίας μας δέσποζαν δύο μάτια, ένα στόμα, ένα τριγωνικό ταβάνι-σκουφί, ένας ήλιος-πρόσωπο, μια καμινάδα με καπνό να φτάνει στον ήλιο, με λίγα λόγια ένα σπιτάκι, Ο οικείος δηλαδή χώρος σε διαλεκτική σχέση με τον ανοίκειο εξωτερικό χώρο του κόσμου όλου» (Bachelard 2014). Η επιλογή του χώρου διαμονής επαναφέρει στον δημόσιο χώρο τα πρωταρχικά κριτήρια της αρχιτεκτονικής χωροθέτησης σε σχέση με την εποπτεία, την προσβασιμότητα και την απομόνωση. οι οικιακές δραστηριότητες της άστεγης γυναίκας «διαλύονται» στην πόλη κατασκευάζοντας μια επικράτεια «ιδιωτική» αν και (σχεδόν) απόλυτα ορατή στη δημόσια σφαίρα. Ως παραβίαση των υλικών και συμβολικών ορίων, η σταθερή ενοίκηση του δημόσιου χώρου μεταλλάσσει τις έννοιες του δημόσιου και του ιδιωτικού υπενθυμίζοντας τη σημασία που η Χάνα Άρεντ αποδίδει στην επικράτεια του ιδιωτικού, ως το δικαίωμα του ατόμου για έναν «ασφαλή χώρο να κρυφτεί από τον κοινό δημόσιο κόσμο, όχι μόνο από όσα συμβαίνουν σ' αυτόν, αλλά και από την ίδια του τη δημοσιότητα, από το να είναι κανείς ορατός και ακουστός» (Άρεντ 1986:74-78) (Μπαρκούτα, 2019: 138, 142).

Στη διαμονή των αστέγων ο δημόσιος Χώρος έχει γίνει πλέον (και) ιδιωτικός. Η συγχώνευση των σημασιών του ιδιωτικού και του δημόσιου στη διαβίωση στον δρόμο αποδίδεται από τον Χρήστο Χρυσόπουλο ως εξής: «Η πόλη μοιάζει να έχει γυρίσει το μέσα έξω. Όπως βάζουμε το χέρι για να γυρίσουμε μια κάλτσα. Όσα προορίζονταν κάποτε για τον προστατευμένο από το δημόσιο βλέμμα χώρο, όλα εκείνα που παρέμεναν κρυφά —ή μάλλον ιδιωτικά— μέσα στους τέσσερις τοίχους των σπιτιών, τώρα γίνονται δίχως καμία

προφύλαξη καταμεσής του δρόμου. Η κηδεμονία του σώματος, οι βασικές λειτουργίες, όπως ο ύπνος και το φαγητό, οι διαπληκτισμοί και οι ερωτοτροπίες, τώρα πλέον ξεχύνονται με απελπισία ολόγυρά μας, όχι με αιδημοσύνη ούτε με το θράσος της απόλαυσης, αλλά με έναν νευρικό σπασμό” (Χρυσόπουλος 2012:33-34). Η έκθεση των σωμάτων περιγράφεται ως μια πράξη βεβήλωσης (Agamben 2006), με την παρουσία των σωμάτων όλων αυτών που παραμένουν βουβοί και αόρατοι στον δημόσιο διάλογο να αποκτά διεκδικητικό χαρακτήρα. Ακόμα και η δημόσια ορατότητα των σωμάτων που έχουν υποστεί εκτοπισμό θέτει ένα αίτημα. Με το σώμα τους δηλαδή, επιβάλλοντας την παρουσία τους στη σύγχρονη εικονογραφία της πόλης, επιβάλλουν μια ενσώματη αξίωση στον δημόσιο χώρο (Butler 2008). Ταυτόχρονα όμως ο τόπος των αστέγων βρίσκεται (και) εκτός οπτικού πεδίου (Bauman 2008: 162), δίνοντας τη δυνατότητα στον δημόσιο χώρο να αποκτήσει την εικόνα ενός εξευγενισμένου αστικού θεάματος. Σε αυτό το παίγνιο εξουσίας σχετικά με τη σύγχρονη εικονογραφία της πόλης, εγγράφονται λόγοι «ασφαλείας» που στοχεύουν στην εκδίωξη των αστέγων. Η πόλη σκληραίνει συνειδητά την επιφάνειά της (Μπαρκούτα, 2019:81).

Όπως αναφέρεται στη Μπαρκούτα (2019: 142) η ορατότητα τοποθετείται μεταξύ ιδιωτικότητας και δημοσιότητας. Η Χάνα Άρεντ περιγράφει τον όρο «δημόσιος»: «ο όρος "δημόσιος" σημαίνει, πρώτον, πως ότι εμφανίζεται δημόσια μπορεί να ιδωθεί και να ακουστεί από καθέναν, και πως έχει την ευρύτερη δυνατή δημοσιότητα. [...] Δεύτερον, ο όρος "δημόσιος" δηλώνει τον ίδιο κόσμο στην έκταση που είναι κοινός για όλους μας και διακρίνεται από τον χώρο που κατέχουμε ιδιωτικά σε αυτόν», και τον όρο ιδιωτικό: «οι τέσσερις τοίχοι της ιδιοκτησίας ενός ατόμου του παρέχουν τον μόνο ασφαλή χώρο για να κρυφτεί από τον κοινό δημόσιο κόσμο, όχι μόνο από όσα συμβαίνουν σε αυτόν, αλλά και από την ίδια του τη δημοσιότητα, από το να είναι κανείς ορατός και ακουστός» (Άρεντ 1986: 74-78).

3.2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

Η αστεγία ως συνθήκη, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την περιγραφή της έννοιας του σπιτιού, όπως αναφέρει ο Palasmaa (2021:130). Το σπίτι, ως κατάλυμα, είναι προσωποποιημένο, εξατομικευμένο, είναι η έκφραση της προσωπικότητας του κατοίκου και του τρόπου με τον οποίο ζει. Δεν είναι μόνο ένα κτίριο, ένας χώρος, αλλά μία πολυσύνθετη κατάσταση, που εμπεριέχει αναμνήσεις, εσωτερικές διεργασίες και μία προσωπική ιστορία, την ιστορία αυτού που το έχει κατοικήσει ή το κατοικεί. Η λέξη «σπίτι» συνήθως είναι συνυφασμένη με την προστασία, την ασφάλεια, την οικειότητα (Pallasmaa, 2021:128). Η εμπειρία του σπιτιού περιλαμβάνει ένα σύνολο νοητικών διαστάσεων, όπως η εθνική ταυτότητα και η αίσθηση του ανήκειν σε μία συγκεκριμένη κουλτούρα. Οι κοινωνιολόγοι αναφέρουν ότι η θλίψη για την απώλεια ενός σπιτιού μπορεί να παρομοιαστεί με την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου. Ένα εγκαταλελειμμένο κτήριο δημιουργεί ένα

ιδιαίτερο αισθήματα μελαγχολίας, που αποκαλύπτει ίχνη από ιδιωτικές ζωές που εκτίθενται σε δημόσιο βλέμμα. Επίσης, οι ψυχολόγοι υποστηρίζουν ότι υπάρχει αλληλεξάρτηση μεταξύ της ταυτότητας και του περιβάλλοντος. Και οι ψυχογλωσσικές μελέτες του καθηγητή Φόρντε Στρέμνες αναδεικνύουν ότι οι εικόνες, ως βάσει των γλωσσικών λειτουργιών, σχετίζονται με τη γλώσσα, και ότι η γλώσσα επηρεάζει το πώς προσλαμβάνουμε και χρησιμοποιούμε το χώρο.

Η αντίληψή μας για το σπίτι εδράζεται στη γλώσσα, και η γλώσσα είναι στενά συνδεδεμένη με τη σωματική ύπαρξη, Για παράδειγμα, κάποιος σκέφτεται και ομιλεί για το «Δωμάτιό του». Είναι εξαιρετικά δύσκολη η εμπειρία για κάποιος όταν αναγκάζεται να ζήσει σε ένα χώρο που δεν τον αναγνωρίζει ως έναν προσωπικό χώρο, ο οποίος προσδίδει την αίσθηση της ασφάλειας και της κανονικότητας. Το σπίτι είναι ο προσωπικός μας χώρος, εκεί όπου εδράζονται οι προσωπικές νοητικές και ψυχικές εμπειρίες, οι οποίες δεν είναι ορατές. Πιο συγκεκριμένα, ο ρόλος του σπιτιού αφορά την οριοθέτηση ανάμεσα στο ιδιωτικό και στο δημόσιο, τη διαφάνεια. Η ιδιωτικότητα είναι άμεσα συνυφασμένη με την έννοια του σπιτιού. Το σπίτι, μοιάζει να είναι ένα καταφύγιο για το σώμα μας και για τη συνολική συγκρότηση του ατόμου: αφορά την προσωπική μας οικειότητα. (Pallasmaa, 2021:141).

Εικόνα 8: Άστεγοι στο κέντρο της Αθήνας

Μία πιο ολοκληρωμένη σύλληψη του σπιτιού αποτελείται από τα εξής συμβολικά στοιχεία:

- Στοιχεία που έχουν τα θεμέλιά τους σε ένα βαθύ, ασύνειδη βιοπολιτισμικό επίπεδο (είσοδος, οροφή, εστία).
- Στοιχεία που σχετίζονται με την προσωπική ζωή και την ταυτότητα του κατοίκου (αναμνηστικά, προσωπικά υπάρχοντα, κληρονομημένα αντικείμενα από την οικογένεια) και
- Κοινωνικά σύμβολα που αποσκοπούν στο να δώσουν συγκεκριμένες εικόνες και μηνύματα στους ξένους (σύμβολα πλούτου, μόρφωσης, κοινωνικής ταυτότητας κτλ.). (Pallasmaa, 2021).

Η ενσώματη παραμονή στον δημόσιο Χώρο (Μπαρκούτα 2019: 143) οργανώνει το πεδίο της ορατότητας εδαφικοποιώντας το «δημόσιο» στο πεδίο της πόλης (Habermas 1989 Colomina 1996, Καστοριάδης 2007, Σένετ 1999). Η οργάνωση στοιχειωδών τακτικών προφύλαξης από την ένταση του δημόσιου προσκρούει στην αίσθηση της ασφάλειας ή όπως αναφέρει ο συνομιλητής, «μιας σχετικής ασφάλειας». Η ορατότητα συντίθεται μεταξύ της απώλειας της ιδιωτικότητας και της ανάκτησης της αίσθησης ασφάλειας. Ο δημόσιος χώρος, στην περίπτωση της διαμονής στον δρόμο, ανακτά τα χαρακτηριστικά ενός χώρου συνάντησης (Σένετ 1999) και ενός χώρου ευρύτερης «δημοσιότητας» (Άρεντ, 1986), αλλά χάνει τα χαρακτηριστικά ενός πλαισίου «γενικής πρόσβασης» (Habermas, 1989:95). Η δημόσια σφαίρα της πόλης χωρικοποιείται ανακτώντας ταυτόχρονα χαρακτηριστικά διάκρισης και αποκλεισμού. Εντός ενός πεδίου δημοσιότητας, τελείται εν κινήσει μια ευκαιριακά δομημένη ιδιωτική σφαίρα επανασυνθέτοντας τις υλικές και συμβολικές οριοθετήσεις της καθημερινής διαμονής και επανεγγράφοντας τα πειθαρχικά σύνορα της διάκρισης της δημόσιας και της ιδιωτικής εμπειρίας

4. ΕΓΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

4.1 ΕΓΚΛΩΒΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΟ ΠΑΙΔΙΚΟ ΔΩΜΑΤΙΟ ΜΕΧΡΙ ΤΑ 35

Παρά την γιγάντωση της στεγαστικής κρίσης, στοιχεία και έρευνες παραθέτουν τους εν τω γίνεσθαι χωρικούς μετασχηματισμούς στο πεδίο της κατοικίας, μη κάνοντας εμφανή όμως τεχνάσματα και μετατοπίσεις που αποκαλύπτονται στο πεδίο της καθημερινότητας. Μια πρακτική κατοίκησης που ελαχιστοποιεί το κόστος στέγασης είναι η επιστροφή ή παραμονή στο πατρικό σπίτι. Λαμβάνοντας υπόψιν τα στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας (2016) το κόστος στέγασης στην Ελλάδα είναι από τα μεγαλύτερα σε ολόκληρη την Ευρώπη, με 9 στα 10 νοικοκυριά να ξοδεύουν το μισό (ή και περισσότερο) από το εισόδημά τους για τις στεγαστικές τους ανάγκες. Αυτό το ποσοστό αλλάζει στο επίπεδο των μεσαίων νοικοκυριών, Τα 4 στα 10 νοικοκυριά καλύπτουν το στεγαστικό κόστος χρησιμοποιώντας περισσότερο του 40% του εισοδήματός τους. Ο ευρωπαϊκός φορέας FEANTSA περιγράφει αυτή την επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης στηριζόμενο στην αύξηση του «υπερπληθυσμού των νοικοκυριών» στην Ελλάδα. Καθώς το 27% του πληθυσμού (έναντι του 17% του ευρωπαϊκού μέσου όρου) αναγκάζεται να μοιραστεί την κατοικία σε λιγότερα δωμάτια με όσο το δυνατόν περισσότερα άτομα της οικογένειας (FEANTSA 2014). Η υλική αυτή στέρηση παρουσιάζεται και από την Ελληνική Στατιστική Αρχή (2017), παραθέτοντας το ποσοστό του πληθυσμού που διαβιεί σε κατοικία με στενότητα χώρου να ανέρχεται σε 29,1% για το σύνολο του πληθυσμού και σε 43,8% για τον φτωχό πληθυσμό (ΕΛΣΤΑΤ 2017). Η παραμονή στο παιδικό δωμάτιο του πατρικού σπιτιού, εγγράφεται στον χώρο σαν μια τεθλασμένη γραμμή. Οι αλλαγές στο εργασιακό περιβάλλον μπορούν να αποτυπώνονται ως μετατοπίσεις εντός της πόλης. Αρχικά στο πατρικό σπίτι εκμηδενίζονται τα έξοδα διαμονής.

Η διαχείριση και η διευθέτηση των χώρων καθώς και των λειτουργιών τους αποτέλεσε πεδίο εσωτερικών διεργασιών και αναδιατάξεων σε συνδιαλλαγή με τις επιθυμίες, τις ανάγκες, τις συνήθειες των μερών που συγκατοικούν. Καθώς και η νοσταλγική διάθεση επιτείνεται από την αίσθηση της ασφάλειας, δημιουργώντας «αναμνήσεις προστασίας». Η μνήμη και η φαντασία παραμένουν «άρρηκτες» και δημιουργούν έναν ασφαλή κλοιό, «εκτός» στον οποίο συμβαίνουν «κρίσιμα» συμβάντα και εκτυλίσσεται ασφαλώς η εξιδανικευμένη οικογενειακή καθημερινή ζωή. Το σπίτι κατοικείται με μορφή ονείρου πριν κατοικηθεί με υλικούς όρους. Ο Γκαστόν Μπασελάρ αναφέρει: «Το να κατοικείς ονειρικά στο πατρικό σπίτι είναι περισσότερο από το να κατοικείς με τη θύμηση, σημαίνει να ζεις μέσα στο χαμένο σπίτι όπως είχες ονειρευτεί σε αυτό» (Bachelard 2014: 33)

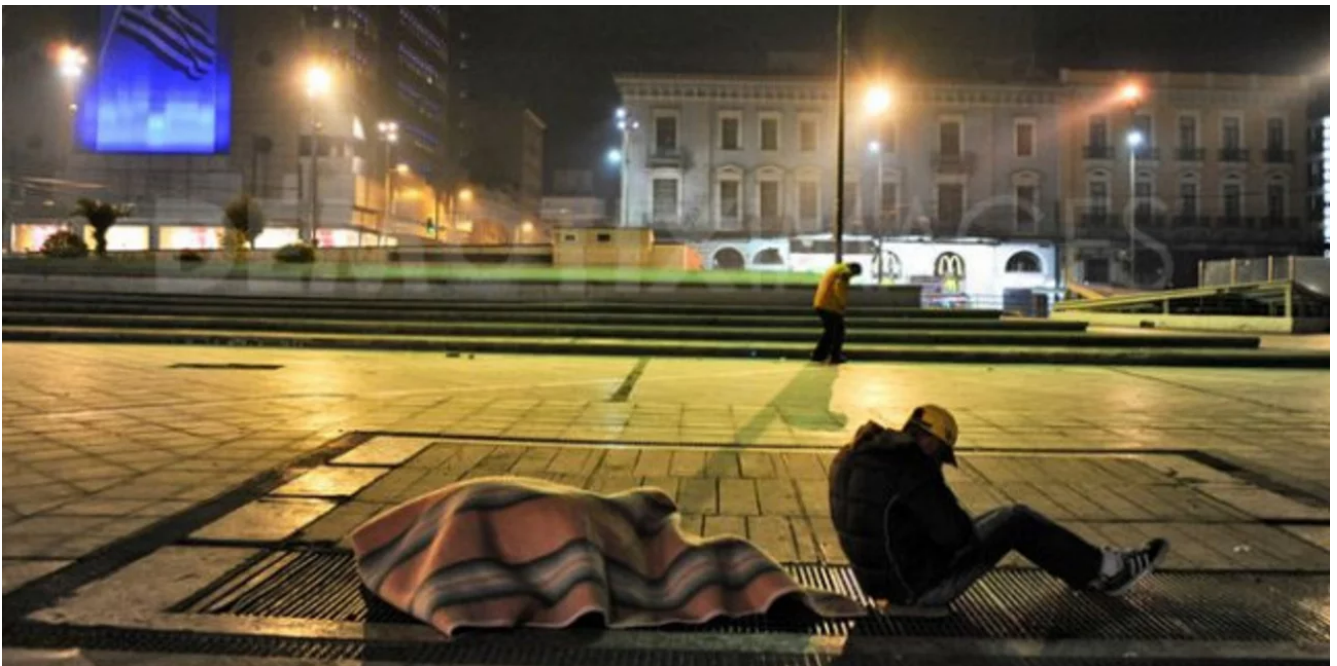
Η Αθήνα είναι μία πόλη που αλλάζει. Με γνώμονα όχι πάντα την ευημερία των κατοίκων της, αλλά κυρίως την εξυπηρέτηση των επισκεπτών. Η πραγματικότητα αποτυπώνεται στον δρόμο, στις τεράστιες ουρές από ανθρώπους που περιμένουν στη σειρά για μπορέσουν να βρουν κάποιο σπίτι για να κατοικήσουν. Το κυρίαρχο πρόβλημα εμφανίζεται ειδικά στην Αθήνα, με τον πληθυσμό που ενοικιάζει κατοικία να είναι περίπου διπλάσιος από τον μέσο όρο πανελλαδικά. Οι νέοι αντιμετωπίζουν τη μεγαλύτερη δυσκολία μένοντας εγκλωβισμένοι στο παιδικό τους δωμάτιο έως τα 30 και 35 ή κινδυνεύουν να επιστρέψουν, ενώ έχουν ξεπεράσει τα 40, και μετράνε πίσω τους πολλά χρόνια μιας αυτόνομης πορείας. Η στεγαστική κρίση οφείλεται στην παντελή απουσία στεγαστικής πολιτικής εκ μέρους της Πολιτείας, καθώς θεσμικά δεν υπάρχει κανένας οργανισμός ή γραμματεία που να ασχολείται με το πώς αλλάζει η πόλη εις βάρος των κατοίκων.

Σήμερα εκτιμάται ότι πάνω από τα μισά νοικοκυριά στη χώρα μας πληρώνουν περισσότερο από το 40% του εισοδήματός τους για δαπάνες στέγασης, όταν ο ευρωπαϊκός μέσος όρος των νοικοκυριών που βρίσκονται σε ανάλογη κατάσταση είναι 8,2%. Ενώ στην Ελλάδα η μέση ηλικία αποχώρησης από το σπίτι της οικογένειας είναι τα 29 χρόνια, τη στιγμή που ο μέσος όρος της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι τα 25 (Eurostat, 2019).

4.2 Η ΑΔΥΝΑΜΙΑ ΑΣΚΗΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Οι αρχικές προσεγγίσεις για τον κοινωνικό αποκλεισμό, παρουσιάζουν ταύτιση με το φαινόμενο της φτώχειας. Η βασική διάσταση που βλέπουμε σε αυτό το φαινόμενο είναι η οικονομική του διάσταση, ή διαφορετικά, η συστηματική προσέγγιση μορφών ανισοτήτων. Σύμφωνα με τις έρευνες του Συμβουλίου της Ευρώπης αλλά και την επίσημη ερμηνεία των κατευθυντήριων γραμμών της Πράσινης και Λευκής Βίβλου, όπου έχουμε την ερμηνεία του αποκλεισμού ως την απώλεια των κοινωνικών δικαιωμάτων, ουσιαστικά, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μια άλλη πτυχή είναι η παρεμπόδιση απορρόφησης κοινωνικών και δημόσιων αγαθών. Ο κοινωνικός αποκλεισμός στην πράξη δημιουργείται στα σημεία που δεν υπάρχουν δικαιώματα, ή και όταν υπάρχουν είναι μη δυνατή η πρόσβαση σε αυτά. Προκαλείται από μία καταστρατήγηση των βασικών δικαιωμάτων του ανθρώπου, καταγεγραμμένα από την Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που ψηφίστηκε από τα Ηνωμένα Έθνη το 1948. Αναφέρονται στον κλασικό διαχωρισμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε ατομικά, πολιτικά και στα νεοσύστατα της εποχή κοινωνικά δικαιώματα. Η νομική θεωρία και πράξη για πολλές δεκαετίες ακολούθησε αυτή τη διάκριση, η βάση της παρέπεμπε σε φιλοσοφία κατασκευής μοντέρνου κράτους. Το

φιλελεύθερο αστικό κράτος του 18ου αιώνα δημιουργήθηκε πάνω στα αστικά δικαιώματα, ατομικές ελευθερίες, ή ατομικά δικαιώματα, το κράτος οφείλει να εγγυηθεί στους πολίτες ένα χώρο όπου ο ίδιος θα μπορούσε να αναπτύξει ελεύθερος τη δημιουργική του δραστηριότητα, και να μπορεί να επιτύχει το σκοπό αυτό, το κράτος καλείται να μη παρεμβαίνει. Η κατοχύρωση πολιτικών δικαιωμάτων πρέπει ο πολίτης να απολαμβάνει την άσκηση των ατομικών του ελευθεριών στα πλαίσια διαμόρφωσης και συμμετοχής με αντιπρόσωπο το δημοκρατικό πολίτευμα. Η λειτουργία του κράτους έχει την αντίστροφη διαδρομή: οφείλει το κράτος να παρέμβει ενεργά και να διασφαλίσει, κατοχυρώσει την άσκηση των βασικών του δικαιωμάτων, αφού αυτά πρέπει να έχουν καταστρατηγηθεί μέσα από την άκρατη και ανεξέλεγκτη άσκηση των αστικών ελευθεριών. Τίθεται λοιπόν και επίσημα ένα ζήτημα, αυτό της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, και τούτο συνδέεται άμεσα με την εμφάνιση του φαινομένου του αποκλεισμού. Όπως γράφει ο μεγάλος Γάλλος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Raymond Aron, «οι τυπικές ελευθερίες, όπως είναι το δικαίωμα στην ψήφο και οι ατομικές ελευθερίες, δεν αρκούν για να εγγυηθούν μία αξιοπρεπή ύπαρξη σε όλους, δεν αναπτύσσονται παρά μόνο σ' ένα κλίμα ουσιαστικών ελευθεριών, ή αλλιώς με τον όρο να εξασφαλιστεί για το μεγαλύτερο μέρος ένα αξιοπρεπές επίπεδο ζωής και ασφάλειας». (Παπαδοπούλου & Κουραχάνης, 2017).

Εικόνα 9: Άστεγος στο κέντρο της Αθήνας

Παρατηρώντας το ζήτημα του αποκλεισμού, αντιλαμβανόμαστε πως τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν είναι σεβαστά για ένα κάποιο μέρος του πληθυσμού και ότι πρωταρχικός σκοπός της οποιασδήποτε κοινωνίας είναι να εξασφαλίσει την ελεύθερη άσκηση τους. Οι περισσότερες κοινωνίες δεν είναι σε θέση να είναι το ίδιο ευαίσθητες στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και σε μία οργάνωση ορθής κοινωνικής πολιτικής όσον αφορά τα κοινωνικά δικαιώματα. Κάθε κοινωνία πορεύεται με τους δικούς της κανόνες, και ανάλογα με την Ιστορική δομή των δημόσιων θεσμών και κυρίως αυτών των κρατών ευημερίας και της κοινωνικής πολιτικής. (Παπαδοπούλου & Κουραχάνης, 2017).

Αναφορικά με τα ζητήματα του αποκλεισμού, παρατηρούμε πως αλλιώς αντιμετωπίζονται από τα επίσημα κράτη όπως αυτό της Γαλλίας ή της Μεγάλης Βρετανίας και ή ακόμα και της Γερμανίας. Το γαλλικό πρότυπο αναγάγει αυτό το μεγάλο θέμα του αποκλεισμού σε ζήτημα «εθνικής εμβέλειας» και «ζήτημα λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος», Δημιουργεί μία αλληλουχία μέτρων για την κοινωνική ένταξη και ενσωμάτωση. Επίσης το αγγλικό πρότυπο, διαμορφώνονται τα μέσα εκείνα που μπορούν να δημιουργήσουν στους φτωχούς το «πνεύμα της επιχείρησης», και με αυτόν τον τρόπο να μη πέσουν στην παγίδα της παρατεταμένης κοινωνικής βοήθειας. Στο γερμανικό πρότυπο αντιθέτως, φαίνεται μέχρι σήμερα να μην έχει γίνει επισήμως η παραδοχή της ύπαρξης του προβλήματος της φτώχειας. Το τελευταίο διάστημα, με την αύξηση της ανεργίας, οδηγείται σε οργανωμένες πολιτικές για την απάλειψη του φαινομένου, οι οποίες αναθέτονται στα Lander. Στη Ελλάδα, το θέμα αντιμετωπίζεται κυρίως τα πέντε τελευταία χρόνια, με μοχλό τις πολιτικές και τις επιδοτήσεις Της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έτσι, οι πολιτικές καταπολέμησης του αποκλεισμού έχουν λάβει χαρακτήρα επίκτητο, αποσπασματικό, πρόσκαιρο, αφού συχνά σχεδιάζονται μακριά από τον πυρήνα του προβλήματος. Οι κοινωνικές πολιτικές συντελούν ουσιαστικά την εγχειρηματική αποκρυστάλλωση της συνεχούς ερμηνείας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, έτσι όπως αυτή κατασκευάζεται στο πλαίσιο της κάθε κοινωνίας. Από την άλλη μεριά, μπορούμε να πούμε πως υπάρχει μία σύγκληση στη διαδικασία επεξεργασίας των κοινωνικών πολιτικών. Διαθέτουν έναν κοινό στόχο: την καταπολέμηση του αποκλεισμού. Έχουν διαφορά ως προς τα μέσα που χρησιμοποιεί η κάθε κοινωνία και ως προς τον τρόπο που ορίζουν το πρόβλημα, ανάλογα με τα ιστορικά και πολιτισμικά στοιχεία συγκρότησής τους. (Παπαδοπούλου & Κουραχάνης, 2017).

Εν κατακλείδι, χρειάζεται να προστεθεί σε αυτό το σημείο, το μεγάλο μειονέκτημα που παρουσιάζουν από τη φύση τους αυτές οι κοινωνικές πολιτικές καταπολέμησης του αποκλεισμού. Έτσι, ακριβώς επειδή είναι προϊόντα του ίδιου πολιτικό-οικονομικού συστήματος, έχουν εργαλεία επίλυσης του προβλήματος που αναπαράγουν το πρόβλημα. Ο κύριος στόχος τους είναι η κοινωνική ταξινόμηση και κατηγοριοποίηση, δηλαδή εκεί που παρεμβαίνουν, δημιουργούν στιγματισμό των ομάδων εκείνων στις οποίες απευθύνονται. Παρέχουν βοήθεια αλλά παράλληλα ονομάζουν και κατασκευάζουν ομάδες με αρνητικές

κοινωνικές ταυτότητες. Οι λίστες των κοινωνικά αποκλεισμένων είναι ατελείωτες, η κοινότητα και τα υπουργεία αποτελούν ίσως το πρώτο βήμα για τον μελλοντικό αποκλεισμό τους. Ειδικά αφού μιλούμε με όρους «ομάδων-στόχων», γίνονται αυτόματα ευάλωτες και εύθραυστες ως προς τη διαδικασία ένταξης και ενσωμάτωσής τους στο κοινωνικό σύνολο. Κάθε άτομο είναι υπεύθυνο για την αυτονομία του και για την εξάρτησή του, ερχόμενο διαρκώς αντιμέτωπο με το δίλημμα του τι να επιλέξει. Το δίλημμα αυτό γεννά δύο παραδοχές: Αρχικά, ότι παρ' όλη την κοινώς αποδεκτή αυτονομία του, το άτομο ανήκει σε ένα κοινωνικό σύνολο και άρα εξαρτάται από αυτό. Δεν βρίσκεται στον κόσμο μόνο του. Το δεύτερο είναι ότι υπάρχει μία ορθή και μία λανθασμένη απόφαση, οπότε υπάρχει μία ηθική αξιολόγηση κάθε συμπεριφοράς αλλά και κάθε πράξης του ατόμου. Αυτοί οι δυο παράγοντές μας οδηγούν είτε στην κοινωνική ενσωμάτωση είτε στον αποκλεισμό. (Παπαδοπούλου & Κουραχάνης, 2017).

Η διαδρομή που ακολουθεί το άτομο επαναπροσδιορίζεται όταν καλείται να επιλέξει. Η κοινωνική ενσωμάτωσή του αποτελεί έναν δύσκολο δρόμο γεμάτο επικίνδυνα σημεία που μπορούν να χαρακτηριστούν ως προβλέψιμα. Στην κάθε ενσωμάτωση του ατόμου, τελικός στόχος παραμένει η συμμετοχή του στην κοινωνία και η συμμετοχή στους επιμέρους θεσμούς, η απόκλιση δίδεται μέσα από την απουσία αυτής της συμμετοχής. Κάθε επιλογή που δεν μπορεί να απαντά στην ηθική μιας κοινωνίας αυτόματα αναιρεί την αυτονομία του ατόμου και το καθιστά εξαρτημένο από μία διαδικασία αποκλεισμού του.

Ο ορισμός της κοινωνικής ενσωμάτωσης ο οποίος έχει υιοθετηθεί σε επίσημες ευρωπαϊκές πολιτικές, κατέχει την έννοια της συμμετοχής (participation) στους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς. Η κοινωνική ευπάθεια αποτελεί μία έννοια που έχει ήδη προσδιοριστεί τόσο θεωρητικά όσο και εμπειρικά και η οποία έχει διαφοροποιηθεί από την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι ομάδες αυτές παρουσιάζονται ως τέτοιες λόγω του υψηλού ρίσκου κοινωνικού αποκλεισμού που αντιμετωπίζουν. Πάραυτα, δεν αποτελούν ομάδες αποκλεισμού ακόμη και αν βιώνουν μία τέτοια διαδικασία, ή αν τους δίδεται τέτοια ταυτότητα. Οι διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού κυρίως μπορούν να διακρίνονται από αυτό που ονομάζουμε «Κοινωνική ευπάθεια». Αρκετά συχνά κατασκευάζουμε το φαινόμενο του αποκλεισμού μέσα από την κατασκευή της κοινωνικής ευπάθειας, έτσι, ενδιαφερόμαστε για εκείνες τις πληθυσμιακές κατηγορίες οι οποίες «απειλούνται» ή «κινδυνεύουν» από το βίωμα του αποκλεισμού. Οι ομάδες αυτές συχνά καταγράφονται επίσημα από τους κρατικούς φορείς ή από την Ευρωπαϊκή Ένωση, κατέχοντας ενδεικτικό χαρακτήρα και παρουσιάζοντας τους χώρους στους οποίους εμφανίζεται ευάλωτη μία κοινωνία. (Παπαδοπούλου & Κουραχάνης, 2017).

5. ΣΥΝΟΜΙΛΙΕΣ ΜΕ ΑΣΤΕΓΟΥΣ

Η έρευνα με τη μέθοδο των συνεντεύξεων υλοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ του Οκτωβρίου του 2022 και του Ιανουαρίου του 2023. Για τη διεξαγωγή της ερευνητικής διαδικασίας δημιουργήθηκε ένα ερωτηματολόγιο 6 ερωτήσεων.

Οι συνομιλίες έλαβαν χώρα στο κέντρο της Αθήνας και παρέχονταν εξ αρχής στους (5) συνεντευξιαζόμενους πληροφορίες και διευκρινήσεις για το σκοπό και τη διαδικασία της έρευνας. Η διάρκεια της συνέντευξης είχε μέσο όρο τα τριάντα λεπτά (30') και πραγματοποιήθηκε με τη χρήση συσκευής μαγνητοφώνου.

5.1. ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Οι 6 βασικές ερωτήσεις που απαντήθηκαν από τους αστέγους:

Ερώτηση 1: Πες μου κάποια πράγματα για εσένα.

Ερώτηση 2: Που ζούσες πριν γίνεις άστεγος;

Ερώτηση 3: Ποιο ήταν το τελευταίο επάγγελμά σου;

Ερώτηση 4: Πώς κατέληξες να μένεις στο δρόμο;

Ερώτηση 5: Έχεις μιλήσει σε κάποιον αρμόδιο;

Ερώτηση 6: Ποια είναι τα σχέδια σου για το μέλλον;

Πίνακας βιογραφικής παρουσίασης συνεντευξιαζόμενων

Όνομα	Φύλο	Ηλικία	Μήνες αστεγίας
Ιάσωνας	Άρρεν	58	24
Μαρία	Θήλυ	36	36
Ηλίας	Άρρεν	43	12
Δημήτρης	Άρρεν	51	16
Κωνσταντίνα	Θήλυ	32	6

Εικόνα 10: Άστεγος στο κέντρο της Αθήνας

5.2. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ ΜΕ ΑΣΤΕΓΟΥΣ

Συνέντευξη 1

Στην οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου στον κεραμικό συνομήλησα με τον κύριο Ιάσωνα που είναι άστεγος. Βρισκόταν εκεί για να προμηθευτεί φαγητό από την Κοινωνική κουζίνα “ο άλλος άνθρωπος”. Είναι 58 ετών και είναι άστεγος τα τελευταία 2 χρόνια. Έχει ένα παιδί που ζει στο Ηνωμένο Βασίλειο αλλά εδώ και χρόνια, από όταν πέθανε η γυναίκα του δεν έχουν επαφές. Πρώην οικοδόμος, έχασε την δουλειά του όταν ξεκίνησε η κρίση το 2009. Όταν αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το σπίτι του αρχικά έμεινε σε συγγενείς αλλά λόγω των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν κατέληξε να ζει στο δρόμο.

Ερώτηση 1: Πες μου κάποια πράγματα για εσένα.

Απάντηση: Στα 56 μου βρέθηκα στο δρόμο χωρίς τίποτα. Είμαι 58 ετών και από μικρό παιδί δούλευα σε οικοδομές. Έχασα την γυναίκα μου και με το παιδί μου δεν μιλάμε.

Ερώτηση 2: Που ζούσες πριν γίνεις άστεγος;

Απάντηση: Γεννήθηκα στην Τρίπολη και ήρθα στην Αθήνα όταν ήμουν 15 χρονών. Έμεινα σε ενοίκιο στον Κορυδαλλό.

Ερώτηση 3: Ποιο ήταν το τελευταίο επάγγελμά σου;

Απάντηση: Δούλευα στις κατασκευές. Κυρίως σε σπίτια σαν χτίστης. Το σχολείο δεν το τελείωσα.

Ερώτηση 4: Πώς κατέληξες να μένεις στο δρόμο;

Απάντηση: Είχα μια κανονική ζωή, είχα το σπίτι μου, φαγητό καλή σχέση με όλους. Μετά όλα άλλαξαν όταν έχασα την δουλειά μου, μαζεύτηκαν λογαριασμοί, απλήρωτα ενοίκια, από την μία στιγμή στην άλλη έμεινα στο δρόμο.

Ερώτηση 5: Έχεις μιλήσει σε κάποιον αρμόδιο;

Απάντηση: Στην αρχή προσπάθησα, πήγα σε κάποιους ανθρώπους που μου είπαν. Τίποτα δεν έγινε, δεν θέλουν να βοηθήσουν ή δεν μπορούν.

Ερώτηση 6: Ποια είναι τα σχέδια σου για το μέλλον;

Απάντηση: Άμεσα να βρω μία δουλειά να μαζέψω κάποια λεφτά μήπως καταφέρω να νοικιάσω ένα δωμάτιο να μένω. Να έχω δικό μου τον χώρο, δουλειά, να σταματήσω να ζητιανεύω και να μην με λυπούνται.

(Άστεγος 58 ετών που ζει στο δρόμο)

Συνέντευξη 2

Συνομίλησα με την Μαρία που είναι 36 ετών στο κέντρο της Αθήνας κόντα στην πλατεία Μαβίλη. Η Μαρία δεν παντρεύτηκε ποτέ και δεν έκανε παιδιά, η απουσία της οικογένειας της από μικρή ηλικία και η σχέση της με τοξικομανή την οδήγησε στην αστεγία στη ηλικία των 33 χρόνων.

Ερώτηση 1: Πες μου κάποια πράγματα για εσένα.

Απάντηση: Με λένε Μαρία και είμαι 36, δεν είμαι παντρεμένη, ούτε έχω παιδιά.

Ερώτηση 2: Που ζούσες πριν γίνεις άστεγη;

Απάντηση: Μικρή έμενα στην Τρίπολη, μετά χώρισαν οι γονείς μου και ήρθαμε στην Αθήνα. Στα 18 έφυγα και έμεινα μόνη μου. Στην αρχή δυσκολεύτηκα αλλά ήταν καλά.

Ερώτηση 3: Ποιο ήταν το τελευταίο επάγγελμά σου;

Απάντηση: Δούλευα σερβιτόρα σε ένα καφέ στο κέντρο, τα λεφτά ήταν πολύ λίγα.

Ερώτηση 4: Πώς κατέληξες να μένεις στο δρόμο;

Απάντηση: Στα 30 μου γνώρισα κάποιον που έπαιρνε ουσίες. Πέρασα δύσκολα και αναγκάστηκα να φύγω και να μείνω στο δρόμο.

Ερώτηση 5: Έχεις μιλήσει σε κάποιον αρμόδιο;

Απάντηση: Πολλές φορές χτύπησα πόρτες αλλά δεν είχε κάποιο αποτέλεσμα, μόνο υποσχέσεις.

Ερώτηση 6: Ποια είναι τα σχέδια σου για το μέλλον;

Απάντηση: Θα ήθελα να έβρισκα ένα σπίτι, κάπου να μπορώ να μένω και να μην ενοχλώ κανέναν και μην με ενοχλεί κανείς.

(Άστεγη 36 ετών που ζει στο δρόμο)

Συνέντευξη 3

Συνομίλησα με τον Ηλία στην πλατεία Εξαρχείων. Είναι 43 ετών και ζει στο δρόμο 1 χρόνο. Δεν έχει παντρευτεί και δεν έχει παιδιά. Προσπαθεί να κερδίσει χρήματα σαν πλανόδιος μουσικός.

Ερώτηση 1: Πες μου κάποια πράγματα για εσένα.

Απάντηση: Με λένε Ηλία, είμαι 43, είμαι άστεγος εδώ και περίπου ένα χρόνο.

Ερώτηση 2: Που ζούσες πριν γίνεις άστεγος;

Απάντηση: 2 χρόνια τώρα ζώ έξω. Πριν για αρκετό διάστημα ζούσα σε σπίτια φίλων και σε καταλήψεις. Παλιότερα είχα ένα σπίτι και συζούσα με μία γυναίκα.

Ερώτηση 3: Ποιο ήταν το τελευταίο επάγγελμά σου;

Απάντηση: Δούλευα για χρόνια σε ένα εργοστάσιο, το όνειρο μου ήταν να γίνω διάσημος τραγουδιστής. Δεν τα κατάφερα αλλά η μουσική είναι αυτό που με έχει «σώσει».

Ερώτηση 4: Πώς κατέληξες να μένεις στο δρόμο;

Απάντηση: Θέλεις η ανεργία, θέλεις η τρέλα, δεν ξέρω νομίζω δεν μπόρεσα να συμβιβαστώ ποτέ με κανόνες.

Ερώτηση 5: Έχεις μιλήσει σε κάποιον αρμόδιο;

Απάντηση: καμία βοήθεια από κανένα φορέα. Με την μουσική καταφέρνω να βγάζω κάποια λίγα χρήματα. Με αυτά μπορώ τουλάχιστον να έχω τα βασικά. Άλλοι είναι χειρότερα...

Ερώτηση 6: Ποια είναι τα σχέδια σου για το μέλλον;

Απάντηση: Ελπίζω όλοι όσοι βρέθηκαν στο δρόμο κάποια μέρα να έχουν ένα σπίτι.

(Άστεγος 43 ετών που ζει στο δρόμο)

Συνέντευξη 4

Συνομίλησα με τον Δημήτρη στην πλατεία Ομονοίας, είναι 51 ετών, διεζευγμένος με τρία παιδιά. Την κηδεμονία έχει η πρώην σύζυγος του, με την οποία χώρισε το 2017. Δούλευε σε εταιρεία ως υπάλληλος γραφείου. Πριν τέσσερα χρόνια, λόγω τροχαίου απέκτησε κινητικό πρόβλημα που τον οδήγησε σε χρεοκοπία και αργότερα στην αστεγία

Ερώτηση 1: Πες μου κάποια πράγματα για εσένα.

Απάντηση: Με λένε Δημήτρη, είμαι 51, είμαι άστεγος εδώ και περίπου ενάμιση χρόνο.

Ερώτηση 2: Που ζούσες πριν γίνεις άστεγος;

Απάντηση: Ζούσα με την οικογένεια μου στο Περιστέρι, Σε ένα μεγάλο σπίτι. Όταν έφυγα έμεινα σε ένα φίλο μου για τέσσερις μήνες αλλά λόγω του προβλήματος με τα χέρια μου έμεινα στο δρόμο.

Ερώτηση 3: Ποιο ήταν το τελευταίο επάγγελμά σου;

Απάντηση: Δούλευα σε μία ταξιδιωτική εταιρία. Τώρα ότι μου δίνουν στο δρόμο.

Ερώτηση 4: Πώς κατέληξες να μένεις στο δρόμο;

Απάντηση: Είχα ένα άσχημο τροχαίο με το αυτοκίνητο. Από τότε έχω κινητικό πρόβλημα στα χέρια. Στην αρχή μου είπαν πως θα φτιάξει αλλά δεν έγινε τίποτα. Έχασα την δουλειά μου και την οικογένεια μου.

Ερώτηση 5: Έχεις μιλήσει σε κάποιον αρμόδιο;

Απάντηση: Στο νοσοκομείο με βοήθησαν πολύ, αλλά τίποτα ουσιαστικό από τους αρμόδιους.

Ερώτηση 6: Ποια είναι τα σχέδια σου για το μέλλον;

Απάντηση: Θέλω να μπορέσω να γίνω καλά και να ξανά δουλέψω. Μόνο έτσι θα μπορέσω να αποκτήσω ξανά ένα σπίτι.

(Άστεγος 51 ετών που ζει στο δρόμο)

Συνέντευξη 5

Συνομίλησα με την Κωνσταντίνα στο κέντρο της Αθήνας, είναι 32 ετών, απόφοιτη λυκείου. Δούλευε σε ξενοδοχειακή μονάδα που έκλεισε το 2015, σαν receptionist. Αναγκαστικά επέστρεψε στο πατρικό της σπίτι, όμως τα πράγματα δεν ήταν όπως περίμενε και μετά από αρκετές διαφωνίες και διαπληκτισμούς με τους γονείς της, έφυγε από το σπίτι. Τον τελευταίο χρόνο ζει έξω από μια εκκλησιά στο κέντρο της Αθήνας.

Ερώτηση 1: Πες μου κάποια πράγματα για εσένα.

Απάντηση: Με λένε Κωνσταντίνα και είμαι 32, άστεγη έξι μήνες.

Ερώτηση 2: Που ζούσες πριν γίνεις άστεγη;

Απάντηση: Δούλευα στην Κρήτη σε ένα μεγάλο ξενοδοχείο που έκλεισε με την κρίση. Μετά γύρισα στους γονείς μου αλλά δεν γινόταν να μείνω εκεί για πολύ.

Ερώτηση 3: Ποιο ήταν το τελευταίο επάγγελμά σου;

Απάντηση: Προσπάθησα να δίνω το περιοδικό Σχεδία, αλλά δεν κέρδιζα αρκετά και δεν ένιωθα καλά να παρακαλάω.

Ερώτηση 4: Πώς κατέληξες να μένεις στο δρόμο;

Απάντηση: Το ξενοδοχείο έκλεισε λόγω κρίσης. Πήρα μια μικρή αποζημίωση, δεν κατάφερα να ξανά βρω δουλειά.

Ερώτηση 5: Έχεις μιλήσει σε κάποιον αρμόδιο;

Απάντηση: Μόνο στην εκκλησία με έχουν βοηθήσει, μου δίνουν φαγητό και κουβέρτες. Με αφήνουν να μένω εδώ και να κερδίζω κάποια χρήματα από τους πιστούς.

Ερώτηση 6: Ποια είναι τα σχέδια σου για το μέλλον;

Απάντηση: Να βρω μια δουλειά, ίσως σε κάποιο ξενοδοχείο, Να κάνω οικογένεια.

(Άστεγη 32 ετών που ζει στο δρόμο)

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

«Για να βρει το κατοικείν ένας άνθρωπος που είναι άστεγος πρέπει να 'χει ένα στέγαστρο από πάνω του... Ένας χώρος με υπόστεγο, βέβαια, να κόβει ο αέρας. [...] Η καβάτζα πρέπει να έχει κάποιες προδιαγραφές. Προδιαγραφές είναι η ασφάλεια... Σύμφωνα με τον Χέρμαν Χέρτζμπεργκερ, η «απόλυτη λειτουργικότητα» ενός αντικειμένου το καθιστά «άκαμπτο», αφήνοντας ελάχιστα περιθώρια στον/η χρήστη/ρια να ερμηνεύσει ο ίδιος/α τη λειτουργία του (Hertzberger, 2002:469).

Η κατοικία, ανακτώντας τον πρωταρχικό ρόλο (Μπαρκούτα, 2019: 65) της προφύλαξης και προστασίας από τις κλιματολογικές συνθήκες αποκαλύπτει τον χώρο ως ένα τεταμένο πεδίο άσκησης δύναμης. Ο τρόπος οργάνωσης και οριοθέτησης του χώρου σχετίζεται άμεσα με τους τρόπους οριοθέτησης και συγκρότησης του «εαυτού» απέναντι στον «άλλο», είτε ως ξένο και απειλητικό είτε ως διαφορετικό (Γιαννακόπουλος 2014:373-391). Η χωροθέτηση της διαμονής της των αστέγων αποκαλύπτει τα πρωταρχικά και συγκροτησιακά στοιχεία της κατοικίας. Ο Άρης Κωνσταντινίδης δίνει έμφαση στη στέγη, «το κάθε σπίτι είναι πρωταρχικά μια στέγη», εστιάζοντας στους όρους της προστασίας και της κάλυψης, περιγράφοντας το όποιο κατάλυμα ως μια «κατασκευή» και ως ένα «αρχιτεκτονικό έργο». Έτσι, ένα υπόστεγο, μία ξεχασμένη στοά, μέρη φυλαγμένα από βροχή αποτελούν παράδειγμα προσπαθειών των αστέγων να δημιουργήσουν ένα χώρο που να μοιάζει με σπίτι και με τους αντίστοιχους λειτουργικούς χώρους όπως υπνοδωμάτιο, κουζίνα κτλ..

Με τη λογική της «ανατροπής εκ των έσω», ο άστεγος κατασκευάζει ευκαιριακά 'χώρους-δωμάτια-, παρακάμπτοντάς την πολεοδομική ενδεδειγμένη ταυτότητά τους. Οι ιδιοποιήσεις των παραδεδεγμένων χρήσεων αποκτούν χαρακτήρα διεκδικητικό, καθιστώντας τον ορατό, (συν)διαμορφώνοντας την εικόνα της πόλης, ωσάν η πόλη να ανήκε και σε εκείνον (Μπαρκούτα 2016:33). Απο την άλλη μεριά, Ο «εχθρικός σχεδιασμός» και η χρήση των αντίστοιχων «κατάλληλων» υλικών εντάσσονται στην αποδημοκρατικοποίηση του δημόσιου χώρου που τον μετατρέπει σε κέντρο εμπορίου και κατανάλωσης, επιτήρησης και ελέγχου» (Low και Smith 2006). Ο όρος «εχθρική αρχιτεκτονική» συνδέει τον έλεγχο (κυρίως) του δημόσιου χώρου της πόλης με τον σχεδιασμό. Πρόκειται για σχεδιαστικά αντικείμενα, πρακτικές και ρυθμίσεις που επιχειρούν να καθορίσουν και να ελέγξουν τη χρήση του δημόσιου χώρου. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται σε εργαλεία εκτοπισμού όλων όσα δεν περιλαμβάνονται στην εικονογραφία της πόλης. Η εχθρική αρχιτεκτονική" συμπυκνώνει με υλικούς και σχεδιαστικούς όρους τακτικές απώθησης και εκδίωξης, όπως για παράδειγμα ένα παγκάκι που δεν βολεύει. Ο Γιαν Γκιλ περιγράφει τη σχεδιαστική δυνατότητα των αρχιτεκτόνων να διαμορφώνουν «τοπία καθίσματος», δηλαδή στοιχεία πολλαπλών χρήσεων σε αστικούς χώρους, ως μια ποιότητα του σχεδιασμού που αναδεικνύει την πόλη. Η αναγκαία οικειοποίηση του περιβάλλοντος από τον/τη χρήστη/ρια

εξασφαλίζεται σύμφωνα με τον Γκιλ από την ελάχιστη δυνατότητά του να μπορεί να «καθίσει» (Μπαρκούτα: 2019: 82).

Από την άλλη μεριά, η λογοτεχνία, αντλώντας υλικό από την κοινωνική πραγματικότητα, με τη χρήση του αφηγηματικού λόγου διηγείται τη ζοφερή πραγματικότητα, την Αθήνα της κρίσης, όπου στα κτίριά της, στις βιτρίνες, στους κινηματογράφους- όπως το Αττικόν και το Απόλλων-, στις πλατείες, στους σταθμούς μετρό, αποτυπώνεται μία γενικευμένη εγκατάλειψη, κατήφεια και παραίτηση. Μέσω της ανάλυσης του περιεχομένου και των κεντρικών ηρώων, η ψυχική σύνδεση με τους τόπους που αναφέρονται στα μυθιστορήματα καθίσταται δυνατή και ο αναγνώστης αποκτάει μία εμπειρία χώρο-χρονική. Οι ήρωες, συνήθως προερχόμενοι από ευάλωτες κοινωνικές ομάδες ή περιθωριοποιημένοι, βιώνουν τις συνθήκες αποσταθεροποίησης, την εξαθλίωση, και οι εναλλαγές του ιδιωτικού χώρου-κατοικία με την απώλεια στέγης-κατοίκηση στο δημόσιο χώρο, αποτυπώνει ακριβώς αυτήν την εικόνα του κέντρου της πόλης, που βυθίστηκε στην παρακμή και στην υποβάθμιση. Οι λογοτεχνικές αναπαραστάσεις δίνουν ορατότητα στο πρόβλημα, στην αστεγία και κατεπέκτασιν στο δημόσιο χώρο, καθώς η αφήγηση μεταφέρεται κυρίως στους δρόμους, και στα μέρη που βρίσκουν καταφύγιο οι άστεγοι, και στην κατοικησή τους. Μέσω της αφήγησης, ο αναγνώστης μπορεί να ακολουθήσει τη διαδρομή του ήρωα, του άστεγου ήρωα και να «επισκεφτεί τόπους, μέρη» και να εξερευνήσει την πόλη με την πολυπλοκότητά της. Τα μυθιστορήματα μπορούν να δείξουν τη ζωή της πόλης, να εκφράσουν την κοινωνική και πολιτιστική ζωή της πόλης.

Η σύζευξη της λογοτεχνικής αφήγησης με την συνάντηση με το νέο τοπίο του κέντρου, δημιουργεί μια νέα συλλογική μνήμη και ανάμνηση. Οι αντιθέσεις είναι πλέον ακόμα πιο έντονες, πιο φανερές, ανάμεσα στην πόλη με τα κτίρια- ορόσημα και την πολιτιστική κληρονομιά, και την παρακμή. Όπως αναφέρεται στους Richter, Winter 2014, τα τοπόσημα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στον χαρακτήρα της πόλης και στη χωρική αντίληψη, δημιουργούν ψυχική διάθεση από αυτά ή από αστικές τοποθεσίες. Ταυτόχρονα μαζί με την επαυξημένη πραγματικότητα, και την αλληλεπίδραση που δημιουργείται, ο μετασχηματισμός, η επαναπροσέγγιση της πόλης και η επαναπλαισίωση καθίσταται δυνατή (Μαρία Μοίρα, Δημήτριος Μακρής)

Η αστεγία ως φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού και της κρίσης, διαταράσσει της έννοιες του κατοικείν και του σπιτιού. Ο άστεγος σε περιόδους πανδημίας δεν μπορεί να εγκλειστεί, καθώς το σπίτι- που ταυτίζεται με σαφή αρχιτεκτονικά όρια- δεν υπάρχει. Όπως προαναφέρθηκε, δεν μπορούν όλοι οι χώροι να είναι κατοικήσιμοι, συνεπώς ο άστεγος, εξορισμού, δεν μπορεί κάπου να κλειστεί. Η αστεγία και η κρίση χρειάζεται να επανατοποθετήσουν την έννοια του κατοικείν, τα ανθρώπινα δικαιώματα για πρόσβαση σε στέγη και ασφάλεια και χρειάζεται η χάραξη μίας κοινωνικο-πολιτικής στρατηγικής για την αντιμετώπιση του φαινομένου αυτού.

Κλείνοντας, θα αναφερθεί η θεώρηση του κατοικείν σύμφωνα με τον φιλόσοφο Heidegger: στη διάλεξή του «Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι» στις 5 Αυγούστου το 1951 επιχειρεί να επανακτήσει αλλά και να επαναβεβαιώσει ορισμένες καίριες όψεις του κόσμου. Εξηγεί έτσι, τις έννοιες του «κτίζω» και «κατοικώ». Σύμφωνα λοιπόν με τον φιλόσοφο, στο κατοικείν αναγόμαστε μόνο μέσω του κτίζειν, ενώ το κτίζειν είναι εκείνο που έχει το κατοικείν ως στόχο. Ωστόσο, θα ήταν λανθασμένη άποψη, εάν λέγαμε πως κτίζειν και κατοικείν έχουν μεταξύ τους μόνο μια σχέση σκοπού και μέσου, καθώς το κτίζειν αποτελεί ήδη «εν εαυτώ κατοικείν». Καταλήγουμε, σε τρία συμπεράσματα.

Το κτίζειν είναι κατ' ουσίαν κατοικείν, το κατοικείν είναι ο τρόπος με τον οποίο οι θνητοί είναι πάνω στη γη και τέλος, το κτίζειν ως κατοικείν εκδηλώνεται ως προς την κατεύθυνση του κτίζειν το οποίο καλλιεργεί, αναπτύσσει, και του κτίζειν το οποίο ανεγείρει κτήρια. «Εάν όμως στρέψουμε την προσοχή μας σε αυτό το οποίο η γλώσσα λέγει με τη λέξη *bauen* (κτίζειν), τότε ακούμε τρία πράγματα: 1. Το κτίζειν είναι κατ' ουσίαν κατοικείν. 2. Το κατοικείν είναι ο τρόπος με τον οποίο οι θνητοί είναι πάνω στη γη. 3. Το κτίζειν ως κατοικείν εκδιπλώνεται προς την κατεύθυνση του κτίζειν το οποίο καλλιεργεί, συγκεκριμένα την ανάπτυξη και προς την κατεύθυνση του κτίζειν το οποίο ανεγείρει κτήρια».

Για την ουσία του κατοικείν, ο Heidegger αναφέρει "Όσο σκληρό και πικρό, όσο ανασταλτικό και απειλητικό κι αν παραμένει το έλλειμμα σε κατοικίες, η καθαυτό ανάγκη εν σχέση προς το κατοικείν δεν συνίσταται πρωταρχικά στην έλλειψη κατοικιών. Η καθαυτό ανάγκη εν σχέση προς το κατοικείν είναι επίσης παλαιότερη από τους παγκόσμιους πολέμους και τις καταστροφές, παλαιότερη επίσης από την αύξηση του πληθυσμού της γης και την κατάσταση των βιομηχανικών εργατών. Ή καθαυτό ανάγκη εν σχέση προς το κατοικείν συνίσταται στο γεγονός ότι οι θνητοί πρέπει να αναζητούν πάντοτε εξαρχής την ουσία του κατοικείν, στο γεγονός ότι πρέπει πρώτα να μάθουν να κατοικούν.

Αλλά για να ανακαλύψουν οι άνθρωποι αυτήν την ουσιαστική και θεμελιώδη διασύνδεση της κατοικίας με την ύπαρξη και να μετέχουν στο κοινωνικό γίνεσθαι, όπως διακηρύττει ο φιλόσοφος, πρέπει να διασφαλίζεται η δυνατότητα τους να κατοικούν κάπου με αξιοπρέπεια, ασφάλεια και άνεση.

Να έχουν την προστασία και την ιδιωτικότητα την οποία παρέχει «ένα δικό σου σπίτι στον κόσμο».

7. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντωνοπούλου, Ν. (2013). *Κρίση κατοικίας στο κέντρο της Αθήνας*. Διάλεξη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π.
- Κασιμάτη, Κ. (1998α). *Εισαγωγή*. Στο Κασιμάτη, Κ (επιμ.) *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική εμπειρία*, 13- 35. Gutenberg. Αθήνα
- Κασιμάτη, Κ. (2002). *Κοινωνικός Σχεδιασμός και Αξιολόγηση. Μέθοδοι και πρακτικές*. Αθήνα. Gutenberg
- Μπαρκούτα, Γ. (2019). *Η κατοίκηση σε κρίση. Το παράδειγμα της Αθήνας από την κατοικία στην κλίμακα τς πόλης*. Αθήνα: Εκδόσεις: Εκρεμμές
- Παπαδοπούλου, Δ. (2018) *Πολιτικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού*. Στο Σακελλαρόπουλος, Θ. κ.α.(επιμ.). *Κοινωνική Πολιτική*. Διόνικος. Αθήνα.
- Παπαδοπούλου, Δ., Κουραχάνης, Ν. (2017). *Αστεγοι και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα της Κρίσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος
- Παπαθεοδώρου, Χ. (2018α) *Μετρώντας την οικονομική ανισότητα και φτώχεια*. Στο Σακελλαρόπουλος, Θ. κ.α.(επιμ.). *Κοινωνική Πολιτική*. Διόνικος. Αθήνα.
- Φέρωνας, Α. (2004). *Φτώχεια και Κοινωνικός αποκλεισμός σε ευρώπη και Ελλάδα: έννοιες αντιλήψεις, πολιτικές*. Αθήνα: Εκδόσεις: Σακκούλας
- Heidegger, Martin, 2008, *Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι*, Μτφρ: Γιώργος Ξηροπαΐδης, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον).
- Pallasmaa, J. (2021). *Δώδεκα δοκίμια για τον Άνθρωπο, την Τέχνη και ην Αρχιτεκτονική 1980-2018*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

ΔΙΑΔΙΚΤΙΟ

Εφημερίδα «Η Αυγή» Ενοίκια/Εγκλωβισμένοι στο παιδικό δωμάτιο ως τα 35
Διαθέσιμο στο: https://www.avgi.gr/koinonia/406075_egklobismenoi-sto-paidiko-toys-domatio-mehri-ta-35

[Πρόσβαση 28 Ιανουαρίου 2023].

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1: Άστεγος στην οδό Αγίου Μελετίου (Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 2: Άστεγος στο κέντρο της Αθήνας

Διαθέσιμη στο: <https://politisonline.com/ellada/koinonia/259061/νυχτερινό-καταφύγιο-για-τους-αστέγου/attachment/αστεγοι-αθηνα/>

[Πρόσβαση 05 Φεβρουαρίου 2023].

Εικόνα 3: Άστεγος στο κέντρο της Αθήνας

Διαθέσιμη στο: <https://www.tanea.gr/2018/07/11/greece/toylaxiston-793-astegoi-zoynstin-athina-kyriws-ellines-katw-twn-44-etwn/>

[Πρόσβαση 25 Φεβρουαρίου 2023].

Εικόνα 4: Χώρος διαμονής αστέγου στην οδό Αγίου Μελετίου (Προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 5: Άστεγος στο κέντρο της Αθήνας

Διαθέσιμη στο: <https://www.kathimerini.gr/society/826597/neoi-astegoi-sto-kentro-tis-athinas/>

[Πρόσβαση 22 Φεβρουαρίου 2023].

Εικόνα 5: Άστεγη στο κέντρο της Αθήνας

Διαθέσιμη στο: https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/235901_astegoi-eyalotoi-egkleistoi-dipla-ektetheimenoi-ston-koronoio

[Πρόσβαση 12 Ιανουαρίου 2023].

Εικόνα 6,7: Άστεγοι στο κέντρο της Αθήνας

Διαθέσιμη στο: <https://athina984.gr/2019/01/07/epi-24oroy-i-voitheia-pros-toys-astegoys-logo-psychoys/>

[Πρόσβαση 05 Ιανουαρίου 2023].

Εικόνα 8: Άστεγοι στο κέντρο της Αθήνας

Διαθέσιμη στο: https://www.avgi.gr/koinonia/280636_proti-katagrafi-astegon-kai-entaxi-se-domes

[Πρόσβαση 05 Ιανουαρίου 2023].

Εικόνα 9: Άστεγος στο κέντρο της Αθήνας

Διαθέσιμη στο: <https://www.iefimerida.gr/news/227516/i-athina-anamesa-stis-poleis-me-toys-perissoteroys-astegoys-ston-kosmo-eikones>

[Πρόσβαση 07 Ιανουαρίου 2023].

Εικόνα 10: Άστεγος στο κέντρο της Αθήνας

Διαθέσιμη στο: <https://parallhlografos.wordpress.com/2013/02/16/trop-tard/αστεγοι-στην-αθηνα-3/>

[Πρόσβαση 07 Ιανουαρίου 2023].